

173820

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1929

№ 1

(70)

~~159~~

СІЧЕНЬ

1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

	Стор.
Ів. Франко — Не спитавши броду	5
І. Багряний — Вандея	34
Г. Епik — Зустріч	39
Віктор Вер — Рисунки	79
С. Жигалко — Уночі	81
О. К. — Поезії	96
Г. Хоткевич — Богдан Хмельницький	97
Н. Щербина — Із книги світання	129
М. Багданович — Поезії. Переклав М. Драй-Хмара	131
Мих. Джавахішвілі — Злодій. Перекл. Горський і В. С.	134
А. Вияснівський — В культурній зоні Абхазії	143
О. Білецький — Микола Вороний	158
М. Степняк — Іван Франко та Б. Прус	174
В. Д-ський — Укра на в російському письменстві	187
О. Немеровська — Толстой в російській пресі	196
М. Лозинський — З міжнародньої політики	203
Т. Слабченко — Українська театральна справа	213
К. Сліпко - Москальцов — Розвиток та перспективи графіки	219
Є. Холостенко — Виставка гравюри та рисунку в СРСР	234
Марія Недужа — Єфіменкова О. Я.	240
Хроніка	242
Бібліографія	259
Листи до редакції	284
Серед книжних новин	295

ІВАН ФРАНКО

НЕ СПИТАВШИ БРОДУ

(НЕДРУКОВАНІ УРИВКИ З НЕВИКІНЧЕНОЇ ПОВІСТІ)

I

(Ед)мунд в матір і старшу сестру вдався: золотоволосий, білий-білий з дрібнесенькими пстругликами на подовгастому лиці з правильними і такими ніжними та м'якими очертками, мов у панночки. Носик невеличкий, прямий, губи тонкі, чоло високе, але трохи звужене і немов наперед зігнане, очі ясні, сині-сині, аж сафірові. З натури прудкий і палкий, вельми спосібний, але за те й вельми розпещений матір'ю і сестрою, котрі его, як найподібнішого до себе в цілій сім'ї, найбільше любили, Едмунд від малку був правдивим взірцем панича—обивательчука, і чим більше підростав, тим більше вдосконалювався на тій дорозі. Мати, котра цілим серцем прилягла до него, старалась влити в него весь скарб тих шляхецько-польських понять, поглядів і традицій, котрий сама винесла з свого батьківського дому і зберегла серед тисячних житєвих бур, зберегла серед руїни маєткової, серед пригод повстанського життя, серед недочотів і клопотів еміграційного бідовання, серед горячих диспут еміграційних, то крайне демократичних, то завзято аж до фантастичности аристократичних еміграційних кружків в Парижі і зерно її падало на добру рілю: Мундзьо виростав на

1. Спроба відбудови невикінченої повісті. З великою правдоподібністю можна твердити, що свій роман „Не спитавши броду“ розпочав писати Іван Франко в 1886 р. Дуже бо правдоподібно, що назву роману піддав йому один із листів Драгоманова до нього з часу напружених відносин між ними, що й довели до того, що Драгоманов надрукував летючку „До суду земляків“. І так в листі з 13 лютого 1886 р. до Франка вжив Драгоманов приповідки „Не спитавши броду сунувсь в воду“¹⁾, себ-то в органи галицьких народолюбів. Що перед кінцем жовтня 1886 р. Франко вже мав дещо написаного з свого роману, свідомство цього маємо в його листі до Драгоманова з 31 жовтня того року, де, згадуючи про те, що з белетристики призначував аля задуманого й нездійсненого журналу „Поступ“, писав і таке: „Між іншими річима даю свій новий роман „Не спитавши броду“ з сучасного галицького життя“²⁾. Коли ж австрійська прокуратура сконфіскувала сам проспект задуманого журналу й Франко думав уже заступити періодичний журнал неперіодичними альманахами, в листі з 14 грудня 1886 р. призначував і свій роман до альманаху³⁾.

А що й з альманаху ніщо тоді не вийшло й наступив розрив між Франком і народолюбським літературним журналом „Зоря“, Франко й не квапився викінчувати свій роман і частинки невикінченого твору надрукував шойно в „Зорі“ за 1890 р., а саме: „На лоні природи“ (стор. 1—4), „Гава і Вов. ун.“ (стор. 49—53), „Борис Граб“ (стор. 135—137), „Геній“ (стор. 183—186). Справа друкування цих частин у „Зорі“ відбилася в листі Франка до Драгоманова, писаному 5—7 березня 1890 р., ось в яких словах: „Коли б Ви могли ще що небудь прислати на друк „Споминів“, то се значно би прискорило їх видане, тим більше, що мій заробіток в „Зорі“ мабуть швидко урвесь: редакція має нову повість Нечуя „На березі Чорного моря“, котра займе всі н-ри аж до кінця року, значить, на мою „дробину“, за котру надто ще треба платити по 15 г. від друкованого листа,—не буде місця, тим більше, що „Зоря“ тепер, як чути, стоїть дуже слабо (говорять про 90 пренум., але мабуть є їх більше). Виємковим способом пішла ще в 4 н-рі

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова. (Збірник Історично-Філологічного Відділу № 52). Київ 1928, стор. 160.

²⁾ Там само, стор. 206.

³⁾ Там само, стор. 217.

правдивого панича з усіма тими манерами, поглядами і вподобами, які цікують польського панича між усіма паничами на світі. Гордість на свій рід, на своє шляхецтво, на свою кров, хоч і таєна перед очима простаків, все таки була основним звуком в акорді его цілого світогляду; доповняючим її звуком була тиха, але сильна і в кождім его руху чутлива погорда для всего, що не шляхецьке, не благородне, для „гміну“ і „хлопської крові“. Мати називала це делікатно, „дистинкцією“ і дуже велику вагу клала на неї, а Едмунд переняв її не стільки розумом і пониманем, скільки нервами; вся суть его натури обрушувалась обридженем, погордою, ненавистю до всего, що бідне, обдерте, нужденне та низьке, що грубе, незручне, незграбне, неделікатне. В парі з тими основними симпатіями і антипа(ті)ями йшли й другі, вже вихованем накинені привички та уподобаня. Мундзо одягавсь завсідги старанно і елегантно, з шиком, і любив, коли товариші завиділи ему. Він говорив завсідги добірними словами і стерігся перед чужими і низькородними скомпромітуватись яким небудь грубим словом, хоч дома, особливо перед молодшим братом, нераз умів бути й грубіяном. Довати до того правдиво панські уподобаня его в їзді верхом, фехтованю шаблею, танцях і гімнастиці, в польованю і розговорах о всіх тих річах з подібними до него паничами — борони боже, з низькородними! для тих він мав тільки на пів протекціональну, а на півіронічну „благосклонність“ — а будемо мати перед собою повну духову фізіономію панича Едмунда Трацкого, укінченого ученика семої кляси гімназіяльної в Перемишлі.

Молодший брат его Антоній, — або як его звали звичайно, Тоньо — неначе зовсім з иншого дерева яблуко. Ростом, як на свій вік, високий, плечистий і костистий, лицем крихітку смаглявий, з чорним, грубим і мов щіт прямо сторчачим волосем, з чорними, мов уголь яркими очима, з правильними, але грубими і повними очертаними лица і з здоровою краскою на щоках, з великими і сильними руками немов сотвореними для плуга або для сокири — походив на якусь гарну хлопську дитину, прийнятую панством Трацкими на виховок. Тільки високе, широке і блискуче чоло, очі, ніс і уста, великі з товстими,

одна глава мого романа (перша була в 1 н-рі), в формі осібної новелли „Гава і Вовкун“, а пішла для того, що ред. „Зорі“ торгується ще з Нечуєм про якісь зміни в его повісті і для того зупинила першу главу, вже набрану“. ¹⁾

Із слів Франка в листі до Драгоманова виходить, що надруковані в „Зорі“ частини невикінченої повісті: „На лоні природи“ й „Гава і Вовкун“ це дві її окремі глави. Одначе так не є. Про це можна переконатися, пробуючи пов'язати разом друковані частини з рукописними. Як при першому розділі повісті, так і при дальших при їх відбудові треба мати на увазі перводруки, а не пізніші їх передруки. Повість зачиналася тим, що надруковано в „Зорі“ як окрему цілість п. н. „На лоні природи“. Далі йде рукописна частина, друкована нижче під I. Цей уривок не має початку й кінця наслідком того, що частинки сторінок із початком і закінченням цього рукописного уривку з характеристиками Едмунда й Антонія Трацких або віддано до друкарні разом із призначеними до друку попередньою й наступною частинами, або їх не віднайдено досіль в архіві Франка. Тому, що в цьому уривку згадуються й інші члени сім'ї Трацких, попереджував його правдоподібно коротенький вступ про батьків Трацких і їх дітей. Після того йшов текст, надрукований як окрема новела п. н. „Гава і Вовкун“, але не увесь, тільки до слів: „То ходімо ж! До села ще не близько“ (перша шпальта стор. 52). Дальший текст новели від слів: „Але в тій хвили з гушави поблизького ліса роздався вистріл“ аж до кінця це текст перероблений спеціально для окремої новели, а первісний, з повісті, друкується під II з рукопису. Таким робом на будуче матимемо й окрему новелу п. н. „Гава і Вовкун“ в тексті, приладжаному для „Зорі“, й більшість друкованого тексту разом із рукописним додатком творитиме кінець першого розділу невикінченої повісті Франка. Обидві частини, друковані під I і II, написані таким самим етимологічним правописом і тим самим чорнилом.

¹⁾ Там само, стор. 315—316.

хоч і дуже гарно викроєними губами були мов скопійовані з батька.

А вже натурою, темпераментом, уподобами своїми Тоньо не вдався ні в кого з сім'ї. Від малку повільний, флегматичний і склонний до задуми, недбалий на поверховий вигляд, він був правдивим хрестом для матери, котра ніяк не могла ему вщепити в голову своїх правил чемності і дистинкції. Не знати, чи задля вічних наган та сварок матери, чи з якої вродженої симпатії він найрадше любив пересиджувати в кухні, слухати гомону і жартів слуг, бавитися з простими сільськими дітьми в їх прості, а нераз і зовсім з погляду пані Трацкої неприличні забави. Тільки в такому товаристві він оживлювався, гомонів і бігав; в покоях ставався мовчазливий, неповертливий, незграбний, або, як говорила мати, зовсім дикий. З часом однакж удалось матери его трохи обтесати і освоїти — головню причинивсь до того вплив старшої сестри, котру Тоньо дуже любив, — але зробити з него панича на взір Едмунда мати таки не здужала. Противно, в школі він дружив з біднотою, а уникав товариства обивательських синів; гроші, які діставав від батька, повертав не на краватки, маншети, запинки та інші того рода цяцьки, а на допомогу своїх бідних товаришів та на книжки, котрих за кілька літ у него назбиралась повна шафа. Батько наняв для них у одного латинського каноніка дві комнатки, осібно для кожного, — і ті комнатки швидко прийняли фізіономії зовсім не подібні до себе, а характеризуючі в повні ріжницю духових фізіономій обох братів. Едмундова комнатка, чистенька і елегантна, мов салоник, з великим зеркалом на стіні і з гарними меблями, випозиченими у хазяїна за невеличкою місячною доплатою; в головах над ліжком висіла мисливська трубка, гарно роблений ріжок до пороку, а понад тим розіпята на дощечці і засушена красоворонка, застрілена самим молодим властивцем. Праворуч над ліжком на стіні висіла стрільба, — маленький, а коштовний револьвер і райтпайч. На стінах пишались фотографії батька й матери і самого Едмунда, — фотографії цілої класи своїх

Другий розділ повісті починався текстом „Бориса Граба“, таким, як надруковано його в „Зорі“, а далі йшов текст, захований в рукописі й друкований під III. Перша сторінка захованого тексту не ціла, тільки її більша частина, а менша частина відлята для друкування в „Зорі“; це вказувало б, що текст „Бориса Граба“ в „Зорі“ нічим не ріжниться або має неістотні ріжниці в порівнянні з текстом повісті. Письмо автографу другого розділу дещо пізніше від письма першого розділу, а правопис етимологічний. Остання сторінка тексту записана тільки в третині, а далі є закрутка, що вказувала б на кінець розділу. Але на підставі того, як розвивалася досі повість, треба думати, що й уривок, друкований під IV, захований на двох сторінках, входив іще до другого розділу, так що він і кінчився цим уривком. З приводу „Бориса Граба“ Франко перший раз признався публічно до того, що писав „Не спитавши броду“. Застерегаючись в передмові против автобіографічності новели, писав тут він ось що: „Найменше автобіографічного мається в оповіданню „Борис Граб“, хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсности. Та тільки діяльність свого сипатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена. Ані я не був Борисом Грабом, ані взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі ані пізніше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого шасливого ученика, ані Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом герої цього оповідання підмальовані, так сказати, значно понад їх природну величину. Се було зроблено з огляду на більшу цілість, із якої „Борис Граб“ являється маленьким виричком; та сеї більшої цілості, повісті „Не спитавши броду“, мені так і не довелося скінчити; деякі дальші вирички з неї я подам іще в дальших томиках осьього видання. Додам тут, що первісний текст нарису „Борис Граб“, друкований у „Зорі“ 1890 р. ч. 9. тут являється значно розширений, власне з огляду на повноту характеристики Міхонського“¹⁾. Останнє речення іскреслює потребу задержати на будуче текст „Бориса Граба“ у виданні з 1903 р. як окремої новели, а текстом із „Зорі“ починати другий розділ невикінченої повісті.

¹⁾ Ів. Франко. Малий Мирон і інші оповідання. Львів, 1903, стор. VIII.

товаришів він не хотів туди вішати і навіть купити не хотів. За то Тоньова комнатка убрана була зовсім простенько, хоч і вигідно. Крім ліжка, шафи з книжками і другої з одінем не було в ній нічого, лиш великий дубовий стіл на середині з поставленими довкола него осьми чи десяти простими кріслами;—Тоньо з своєї комнати зробив читальню для своїх товаришів, куди в вільні години сходилася купка учеників чи то користати з Тоньової бібліотечки, чи так таки вчитися спільно. Особливо зимою багато бідніших учеників користало з щирих запросин Тоня; учитись, писати або читати в теплій, гарній комнатці було далеко приємніше і користнійше, ніж в тих нужденних, тісних та душних норах, повних нераз диму, дітей і ремісничього стуку, в котрих мусіли жити бідні ученики. То й само собою розумієш, що Тоньова комната не могла бути така чистенька, як Мундзюба: поміст заболотяний та мокрий, по кутах напльовано та понакидувано недокурків цигар, огризків овочів, ліжко помяте, бо й на ньому нераз сиділи ті, що не мали місця при столі, а на столі в неладі накидані книжки, папери та піре. Едмунд, проходячи через Тоньову комнату до своєї, звичайно тільки кривився та тайком спльовував; з разу він сварився на брата, жалівсь хазяїнови, але коли все те нічого не помогло, махнув рукою. Часом тільки він заходив туди, щоб попросити кого-небудь з братових гостей — зробити йому задачу або показати розвязку якої небудь математичної формули, — тай то, одержавши, чого ему було треба, зараз уходив до своєї комнати, куди нікого не впускав, крім кількох своїх спеціальних приятелів — обивательчуків.

Оба брати ходили до одної кляси. З разу Едмунд ішов звичайно першим в клясі, бо був і спосібніший і більше розвитий від брата. Але вже від четвертої гімназіальної діло змінилося; Едмунда почали займати інші річі, книжка чим раз більше надовідала ему, він почав занедбуватись. Натомість Тоньо аж тепер засмакував в науці: експериментальна фізика, наука природника — от що заняло его найбільше. Він почав з запалом братися до науки і перегнав брата, котрий зійшов

Третій розділ повісті починався текстом, надрукованим у „Зорі“ п. н. „Геній“ (можливо, що з маленькими змінами). Тісно з надрукованою частиною в'яжеється рукописна, друкована нижче під V. Ця частина писана вже фонетичним правописом (без і). Одну третину останньої сторінки рукописної частини відтята. Очевидно вона пішла до друкарні разом із дальшою частиною, надрукованою п. н. „Гершко Гольдмахер“ як окреме оповідання в „Ілюстрованому календарі товариства „Просвіта“ на рік звичайний 1891“ (стор. 2—9). Про „Гершка Гольдмахера“ заприпитив уже в 1891 рецензент літературної частини календаря Ілля Кокорудз, що „се не скінчене і не заокруглене оповідане, але немов би вступ до довшого оповідання або повісті.“¹⁾ а сам Франко висловився про нього, що воно „являється неначе вступною частиною до оповідання „Гава“²⁾ А втім і в календарі на кінці „оповідання“ є відсилка: „Глянь книжочку „Просвіти“ ч. 110 „Гава. Образок з життя підкарпатського народу. Написав Іван Франко“. Львів, 1888. Ціна 10 кр.“ Задержався автограф „Гершка Гольдмахера“, на жаль, без початку; з першого відступу заховався текст від слів: „Елька, якого в селі прозвали Вовкуном“. Ці слова дописані над рядком етимологічним правописом, хоча в дальшому тексті від слів „Гершко був на верхку свого щастя“ маємо фонетичний правопис. В рукописному тексті кінцева замітка виглядає так: „Гляди про него книжечку „Гава“ в виданнях „Просвіти“. Іван Франко“ (замітка в етимологічному правописі). І саме автограф „Гершка Гольдмахера“ служить доказом, що й це частина невикінченої повісті Франка. Частина сторінки з кінцем „Гершка“ відтята, але заховалася друга частина, що творить разом із попередньою повну сторінку й починає текст, друкований нижче під VI. Серед останнім реченням „Гершка“ в рукописі одно речення перекреслено. Таким робом кінець „Гершка“ й текст, друкований під VI, в'яжуться ось як: (що перекреслено, взяте в дужки): („Сего перевороту в его думках dokonala nespodivana stricha z Gavoju, pro kotrogo вже кілька літ він не мав ніякої вісти).

¹⁾ Зоря, 1891, стор. 258.

²⁾ Ів. Франко. Батьківщина і інші оповідання. Київ, 1911, стор. 6.

аж на десяту локацію. В висшій гімназії діло пішло ще далі тою самою дорогою. Тоньо держався між першими, Едмунд ледви-ледви перелазив з кляси до кляси. Замилуване до природи поклато незгладиму печать на всю Тоньову вдачу, тим більше, що скріплювалося вродженням його нахилом до задуми і тихої обсервації, його флегматичним спокоєм і спосібністю хоч туго, але за то тривко, на довгі часи при- нимати вражіння внішнього світа. Отсе замилуване проявлялось і у всіх його уподобах. Від весни до пізної осені він найлюбійше бродив по лісах та полях, збирав ротлини та комахи, ловив мотилі та мухи, далі від своїх товаришів селянських дітей навчився ловити руками рибу і раки, шукати і розпізнавати гриби. Від тої пори закинув збирання комах та непригідної хопти, а таскав до дому гриби та раки на велику радість куховарки. Едмунд сміявся з тих чисто хлопських братових уподобань, але Тоньо походив в тім згляді на грубошкірого звіря, котрого не проймеш батоном: сміх брата-зовсім не вражав, а противно розвеселявав его, і він починав і сам добродушно сміятися, немов се не про него річ.

Але любов до природи оживила і порушила в Тоньовій душі ще одну живу струну — поезію. Він, переставши ловити та настромлювати на шпильки комах та метеликів, переставши засушувати цвіти, любив нераз цілими годинами лежати на високих берегах Сяну серед цвітів і придивлятися безконечному рухови та життю в природі, вслухуватися в її безконечну, а так гармонійну пісню. В таких хвилях ему здавалося, що вся его істота всіми порами насисається якимсь чудовим блеском, таємними а чаруючими звуками, і що ті блески та звуки не гинуть в нім, не розпливаються, а живуть, носяться в крові, бігають по нервах, немов якісь самостійні, живі і свідущі істоти, що все нутро его заселене ними, що весь він ясніє в темноті, звенить серед тиші. І почав він якимись іншими оновленими очима глядіти довкола себе, на своїх товаришів і на всіх людей, в хлопячому серці почали наклеюватися якісь несупокійні мрії, якісь неясні питання та сумніви. З горячковою жадобою кинувся він читати книжки; читав, що попалося ему в руки, без розбору і ладу, починаючи Шекспіром, а кінчаючи Еженом Сю. Але ніде не знаходив вдоволення, чи радше сказати, ніщо з прочитаного не западало ему доволі глибоко в душу. Аж случайно попавший в его руки перший том поезій Никол'я Ленау'а на довгий час притяг, причарував его до себе. На скрізь оригінальна вдача сего геніяльного поета, его глибоке помане природи як живої частини власного я, а радше помане власного я, тонучого в природі, живучого в ній і з нею, близько, нерозривно, та безмірна повня життя

„Гава за той час ходив зовсім іншими дорогами (про котрі читателі вже давніше знають. Іван Франко. Втіки від шевця, він якийсь час волочився по Дрогобиці, продаючи в ярмаркові дні сірники, батоги, край)ки і деяку другу подріб"... З оповіданням „Гава" має рукописний уривок спільний тільки п'ятий розділ друкованого оповідання, так що на будуче „Гава" лишиться окремим оповіданням у спадщині Франка, а рукописний уривок творитиме закінчення третього розділу невикінченої повісті, бо й рукописний уривок має під своїм текстом на останній недописаній сторінці закрутку на знак закінчення розділу.

Останньою друкованою за життя Франка частиною повісті „Не спитавши броду" була „Дріяда", надрукована в збірці Видавничої Спілки „На лоні природи" з 1905 р. (стор. 56 — 76) як „уривок із повісті", названої в передмові до Батьківщини". Рукопис „Дріяди" правдоподобно не зберігся, тому й тяжко сказати, чи там які зміни поробив Франко в друкованому тексті в порівнянні з рукописним текстом повісті. Розвиток дії повісті велить здогадуватися, що маємо тут у формі спогадів початок четвертого розділу; дальшу частину четвертого розділу й увесь п'ятий принесла січнева книга „Червоного Шашу" за 1927 р. (стор. 5 — 54).

В змодернізованому правописі, але з повним задержанням мови подаються ось тут I—IV рукописні уривки невикінченої повісті.

М. Возняк

напів сонного, а на пів дійсного, яка виднієсь в природі крізь ту поезію, мов через чародійську, всеоживляючу призму, — все те глибоко вразило чутку душу молодого хлопця і то тим дужше, бо застало в ній вже готову любов до природи і чималий запас живої обсервації. Все те, що він підглянув і підслухав, лежачи годинами серед цвітучої луки або над берегом Сяну¹⁾ під палаючим промінем сонця або під легким літнім дожджиком, чи то блукаючи по лісах — усе те відживало перед ним, прояснювалось якимсь новим світлом і обливалось несказано чаруючим сявом під впливом Ленау'-ової поезії. Задля того він і не читав тої книжки нараз, а брав що дня одну або дві поезійки і перерхитивав їх кілька разів, так що звичайно вони цілком оставались в его памяті, — і опісля вже певно кілька день раз у раз був під їх впливом; строфи поезії були для него немов звіночками, що, раз зазвенівши, викликали безконечні ряди виображень, котрі проносились вихром, зливались, комбінувались і наповнювали душу якимись несказаними солодощами, якоюсь тугою і резигнацією, котрої цілей і причин і дослідити годі. Але поезія Ленау'-а, то не сонний романтизм; є в ній доволі й різких, мужеских нот, що не дають чоловікові забутись і розплитись в мраці сонних мар. І на Тоня ті різкі ноти впливали освіжаючо і не дозволяли ему забутись і замрітись, не присипляли в его душі будячихся важких та пекучих сумнівів о людськім житю, знаню і віруваню, до котрих хоч і невеличкий та несмілий привід давала гімназична наука і розмова з найспосібнішими та найбільше мислячими товаришами. І от почав він під тими впливами пробувати й власної сили на полі поезії. З разу хапався перекладувати на польське деякі улюблені твори улюбленого поета, але швидко побачив, що якраз ті найхарактерніші его ліричні твори майже непереводимі, так тісно і нерозривно звязані з духом німецької мови. Покинув переклади і почав тайком від усіх товарищів складати свої власні думи та виображення в віршову форму. Его думлива, флегматична натура не дала ему впасти в ту западню, в яку впадає найбільша часть початкуючих поетів гімназистів, в западню многописательства і поверхового та пустого віршомельства. І ту Ленау був ему добрим взірцем, котрого методу можна було наслідувати, вкладаючи заразом в поезію своє власне я. На Ленау'-і Тоньо найкрасше побачив, що лірична поезія не може бути нічим иншим, як тільки впливом і виявленем найглубоших глубин душі поета; що тільки тоді вона може бути правдива, реальна і цінна, коли є щира, т. є. коли душа поета є іменно така, як в поезії виявляєя, з усіми єї добрими і слабими сторонами; що затим скомпонувати ліричну поезію так само неможливе та пусте діло, як скомпонувати власну душу, і що остаточно у котрого поета душа та низька, брудна та неінтересна, той ніколи й ніяким способом не здобудеся на чисту, правдиву ліричну поезію. І от сею то дорогою дійшов Тоньо до такої думки, що хочаби бути поетом, правдивим і щирим, треба бути правдиво добрим, чесним і розумним чоловіком, треба не мати й зерна неправди за собою, треба плекати в серці негасаючий огонь любови до людей і до добра загального, а не допускати туди ніякого бруду, ніякої низости і погані, щоб можна було не тільки щиро та ясно відкривати власне нутро цілому народу, але щоб при тім загри́ти той народ огнем власного серця до висшого, ідеальнішого змагання.

Впрочім не від разу і не без инших, давніших впливів виробились такі думки в Тоньовій голові. Перші зароди таких думок посіяв

¹⁾ В рукоп. Сяно.

у него батько. Пан Евзебій Трацкий був колись дідичем обширних дібр в конгресовій Польщі. А кинувшись з жаром до повстання 1863—64 року, він стратив усе і мусів емігрувати за границю. По п'ятилітнім життю в Парижі він прибув з родиною до Галичини, де за останки колишньої фортуни закупив убоге гірське сільце Н., щоб дожити віку на рідній—як говорив—землі. В богацтві колись був се звичайний собі панич, з підданими обходився не гірше і не ліпше, як найбільша часть его сусідів-панів, духовими інтересами, політикою і патріотизмом займався мало, ба, навіть до повстання потягли его різні сусідські згляди і особиста амбіція та горяча, шляхетска кров. Аж огонь повстання, а опісля перебути на еміграції тяжка школа нужди, унижень та безцільної блуканини переробили его. Він набрався доволі ширших і свободніших поглядів на світ і жите людске, позбувся многих шляхецьких пересудів, навчився більше гуманного і людського обходження з простими та бідними людьми, ніж се колись було в его звичаю, познакомився також з многими заграничними та еміграційними теоріями, котрі у околичних шляхтичів в Галичині зеднали ему назву фармазона, демократа і навіть комуніста. Звісно, теорії ті зовсім не глибоко вийшли в его кров і були собі нічим більше, як тільки теоріями, але все таки в полученю з его оповіданнями о повстаню, о перебутих терпіннях, о розмовах з людьми славними та переслідуваними за проповідь нових думок о суспільній та політичній справедливості,—все те на малого Тоня завсігди робило велике вражіння, показувало ему батька в якімсь чудовім світлі, немов в сяєві борця-мученика,—все те, хоч і не зрозуміле і мглисте, кидало в молоду хлоп'ячу душу зароди того ідеалізму, того бажання загального добра і правди, без котрого чоловік, хоч і як спосібний, талановитий та учений, не зробиться правдиво великим чоловіком—горожанином. Звісно батько ніколи доси не давав своєму синові, щоб так сказати, лекцій патріотизму і політичних ідей, ніколи навіть не заходив з ним в розмову на сю тему; він надто був зайнятий своїм господарством. І се було для

II

А в тім нараз, немов над самою его головою роздався вистріл. Заревіли гори та дебри відгомоном, а у Тоня разом забилося серце, затріпоталось якоюсь таємною тривогою. Що се таке? Він і думкою не міг збагнути, що его так перелякало, а прецінь не міг опанувати і прогнати переполоху. Швиденько обполоскав рибу, обвинув єї в широке лопухове листе і обвязав ціпкими ужокками хмелю, а затим, взявши єї під паху, що духу почав дряпатись горі берегом туди, де надіявся застати брата. Щось немов перло его; не зважаючи на корчі, дерся він в гору, коли нараз почув голос Едмунда.

— Тоню! Тоню! — кликав брат та таким зміненним, тривожним голосом, що Тоньови аж дух в груди заперло. Побіг горі лукою що духу.

— Що таке? Що сталося? — крикнув він, побачивши Едмунда, блілого, як труп, недвижно стоячого насеред лісної доріжки.

— Я чоловіка вбив! — пробубонів Едмунд, січучи зо страху зубами.

— Чоловіка? Де? Якого? — спитав Тоньо.

— Он там, на скруті стежечки. Я тільки що набив шротом, бачу, сойка закричала на гилечці близь землі. Я вимірів, але заким стрілив, сойка злетіла. Бух! А ту щось як йойкне на доріжці тай покотилося он ту в ярк. Слухай, ще стогне!

Тоньо вже не дослухував, але побіг що духу туди, відки доносилося стогнане. Стежка вела понад беріг стрімкого і доволі глибокого ярка; туди впав пострілений, і відті доходило до слуху братів якесь тихе, сумне стогнане, перериване гомоном якихсь уриваних слів на незрозумілій мові. Туди на ті голоси побіг Тоньо. Він увесь трясся, мов в лихорадці, немов сам був причиною нещастя. Едмунд таки стояв, прикипівши до місця, і держав нещасну стрільбу в руках.

Ставши на березі ярка, побачив Тоньо на дні его двох жидів, одітих в якісь порвані, нужденні і нечищеною нафтою засмальцьовані та провонялі шмати. Оба були ще не старі, але по немитих та забідованих лицах годі було пізнати, чи третю, чи четверту десятку літ доживають. Один з тих жидів, маленький ростом, сухенький та очевидно слабовитий, лежав на траві; его руки, лице і босі до колін ноги замazanі були кровю; він стогнав з разу стиха, а коли побачив панича над собою, почав кричати чим раз дужше. Другий, здоровенного росту, з широкими плечима, рудим волосем і подзьобаним віспою лицем, метушився коло раненого, приносив ему в пригорщах води з потоку, старався ніби промити рану, але на ділі тільки дужше обмазував кровю лежачого жидка, котрий також чим раз дужше починав стогнати та кричати, кидаючись немов в страшенних болях.

— Що ту сталося? Де тебе ранено? — крикнув Тоньо, зіскакуючи в низ яру і зближаючись до недужого.

— Ох, убито мене! Окалічено на віки! Ох болить! — стогнав жидок.

— Де болить? Де окалічено? — допитувавсь Тоньо, стараючись доглянути, відки у жида кров іде. Але той так кидався, що годі було доглянути.

— Ох, коли-б я знав, що то за ворог, що за розбійник мене віку збавило! Ох-ох!

— То не ворог ані розбійник, — сказав рішучо Тоньо. — то я, тутешного діди́ча син. Надіюсь,¹⁾ що рана твоя не тяжка. Не бійся, ми спровадимо доктора, швидко будеш здоров!

— Ох, тутешного пан діди́ча син! — простогнав жидок — Ох, що за шкода! На що мені доктор, я буду вмирати! Ох — ох, а тутешного пан діди́ча син до криміналу піде! Ох, ох, що за шкода! Але я тому не винен! Най би тутешного пан діди́ча син обережні́ше стріляло! Ох, умираю! До криміналу!

— Ні, сего не буде! Я его радше туй на місці убю! — скрикнув другий, здоровенний жид і вхопив Тоню величезною, брудною рукою за комір. — Скоро мій брат умре, то й тебе убю, чуєш, паничу! Обо́х вас ту разом закопаю, а сам піду в світ і — пропало!

Страшна погроза, дика ненависть світилась в очах того велитня. Его могуча долоня здавлювала Тоньову шию, — не було що й думати о²⁾ обороні.

— Ох, Елькуно! — скрикнув ранений жид, — що ти, здурів, чи що? Пусти панича, на що се придасться его страшити? Хиба він того хотів? Ох, ох! Бідний панич, — бачиш, як поблідло!

Елькана випустив Тоня з рук, але его дикий погляд, повний ненависти, ані на хвилину не змигував з паничевого лица. А Тоньо немов остив, окріп якось. Страшна погроза смерти разом оглушила его, пришибла всі слабші почуття, немов морозом зварила душу, Блідий, остовпілий він стояв на однім місці і не зводив очей з окривавле-

¹⁾ В руког. надѣясь.

²⁾ В руког. и.

ного, на траві лежачого жидка. Єго страшного товариша він немов і не бачив зовсім.

— Ох, Елькуно, води. Ще промий! Ох, нога, нога болить! Води холодної, промий!

Велитень приніс в пригоршах води і почав промивати ногу. Коли нахилився над недужого, той пошептав єму щось до уха. Нога все ще таки була кровава.

— Ну, паничу,— сказав Елькана трохи ніби лагідніше,— самі бачите, якого нещастя ви нам наробили. Що тепер буде? Ми люде бідні, зарібники,— де ми тепер подіємось, що заробимо?

— Та про те не бійтеся,— сказав Тоньо, прийшовши троха до себе,— вже татко не такі,— як дізнаються, що за нещастя сталось, то все вам надолужать. І доктора привезуть і примістять хорого у себе, поки не поздоровіє.

— Ох, дай Боже здоровле вашому таткові — простогнав ранений.— Приміщувати нас не треба, бо ми з того самого села, де ваш татко дідичем.

— Ви з того самого села?— зачудований скрикнув Тоньо.— Як се може бути? Адже я вас ніколи не бачив.

— Бо ми вже двадцять літ, як ту не були. Наш тато ту шинкував, ще вашого тата ту не було. І ґрунт ту купив, як раз против двора. там і вмер, літ тому з десять буде.

— Ох, тота пустка, то ваша батьківщина!— скрикнув Тоньо.

— Так, проше ясного панича. А ми ходили на заробок, щастя шукати по світі. Ох, де єго нині найти? Як пішли бідні, так і вертаємо бідні! А тепер ще таке нещасте— на ноги вже певно ходити не буду! І що ми зробимо, що ми почнемо?— бідкався ранений жидок.

— Та чи справді ви так дуже ранені? Може то лиш так, не дуже? Адже стрільба була шротом набита.

— Ох, шротом, та весь ладунок в мене попав: і в ноги, і в руки і в лице! Ще добре, що не в око. Так як підкосило мене від разу,— стрімголов упав я в яр, трохи в додатку всіх костей не поломав об каміне. Ох, ох!

— Та почекайте-ж, нехай я подивлюся на ваші рани. Брат ваш, бачу, не вміє коло них ходити. Кілько мие, а ще крові не змив. Ану я попробую.

— Ох, ні, ні!— затріпотався жидок, мов у великім болю,— не треба, не рушайте мене! Нехай уже брат!

— Але що вам шкодить? Я троха розуміюся на ранах. Може там де шроти завязли, повиймати треба.

— Ні, то хіба ви повиймаєте?— знов грізно спитав Елькана.

— Але все таки промити треба добре, щоб побачити,— відказав Тоньо.

— Пане,— сказав Елькана,— се ми й без вас знаємо! Дайте спокій брату. Не досить, що від вас такий біль терпить, ще й докучати єму будете? От воліли б дати, що маєте грошей, на ліки!

Тоньо не мав грошей; на вакаціях єму й не було їх треба. Тому то в єго кишнях назбиралось їх ледви на одного гульдена.

— От і весь мій скарб,— сказав він, викладуючи ті гроші на долоню.— Візьміть і се тимчасом.

— Що то, ви з нас жартуєте?— нахмурився Елькана.

— Ні, не жартую, але не маю більше.

— Е, байки говорите! Ану дайте, я пошукаю!

І Елькана подався, щоб шукати у Тоня в кишенях. Але се обурило хлопця. Він відступився кроком в зад і крикнув червоніючи:

— Що, ти, поганче, мене рабувати хочеш? Проч від мене! Знаєш, хто я,—приходь до хати, коли маєш претенсію! А він мене ту обшукувати буде!

Лице Елькини налилось кровю; він зціпив зуби і бачилось, що в тій хвили кинесь і задушить Тоня.

— Ох, Елькуно,—озвався голос раненого,— дай спокій пурецови! Він як буде мати, то певно дасть. А як не має більше, то й то добре. Дайте, пурец!

І в свою окровавлену долоню він прийняв купку срібних та мідяних грошей, поплював їх, пошептав щось і сховав за пазуху, не встаючи з землі і не перестаючи стогнати.

— О, пурец певно думає, що на тім кінець? — не то говорив, не то бурчав Елькана своїм густим басом.— Пострілити бідного жида, тай потому кинути йому дві шістки, як собаці! Ні, ми до суду підемо, там свого допінемося!

— Але зачим вам до суду? Хіба-ж я вам що перечу—звинявся Тоньо.— От почекайте, я зараз верну!—І він скочив горі ярком, виліз на стежку і глянув долі, за Едмундом. Він знав, що Едмунд звичайно носить при собі більше грошей, бо від матери дістає потай батька. Але Едмунда не було на стежці. Очевидно, почувши грізні крики Елькини, він дрепенув, лишаючи брата в западни. Заболіло серце у хлопця, але тут же й подумав: Ну, що ж він мав робити? Адже міг догадуватись, що мені не допоможе, то за чим ще й себе наражати? Добре зробив! Так міркував собі Тоньо і старався усправедливити Едмундову трусливість, але серце его не переставало щеміти. Він знав, що брат его не любить і що задля него певно не наразив би так без наміслу свого життя, як він отсе вже другий раз сьогодні. Але що було діяти? Тоньо думав, чи бігти далше за братом, чи вертати ще до жидів? Він їм казав чекати і прирік зараз вернутись, надіючись взяти у брата більше грошей і дати їм. Але тепер хто зна, чи догонить він брата і коли? А за той час ранений може кровю зтечи. Він вернувся, не надумуючись довго.

— Ту десь був мій брат, — сказав він, — я надіявся від него грошей дістати і був би дав вам. Але его вже нема. Що думаєте робити?

— Я раненого лишаю ту на місці, а сам іду до Дрогобича до суду, — сказав Елькана.

— Але бійтеся бога, він ту за той час умре! — скрикнув Тоньо.

— Се мене нічого не обходить! Робіть з ним, що хочете.

— Але як же се можна—брата лишати?

— А що ж я ему поможу, хоч буду й сидіти коло него? А хоч занесу его в село, то хіба маю за що ему поміч дати?

— Але-ж я вам дам, що хочете! Всяку поміч будете мати, лиш не дайте ему ту кровю зтечи! Несіть в село, несіть просто до двора!

— Ого, знаю я вас! — крикнув Елькана.— Несіть до двора, а там собаками витровите, хорого під пліт викинете! Ні, не хочу.

— Ну, то що ж буде?

— А от що буде. Маєте пів години часу. Біжіть до дому чи куди хочете і принесіть нам сто ринських. То буде вам чистий спокій. А як ні, то я вам ту хорого лишу, а сам іду до суду до Дрогобича.

Тоньо не мав ясного поняття о суді. Живо почуваючи, що тим людям сталася кривда, боявся суду, як якоїсь сліпої караючої сили, і бажав направити зло. Але сто гульденів! Відки ту взяти таку суму? Батько его не багатий, а ту ще косовиця, жнива надходять, грошей і так позичати прийдеться! Бідний хлопець почув, що ему починає в голові шуміти і світ в очах крутиться.

— Га, попробую! — сказав він і побіг що духу. Пів години, — се заледво вистарчить на те, щоб до дому добігти, а коли-ж гроші добути, коли вернутися? Треба, значить, бігти що сили. Але ледво тільки Тоньо вибіг на саму кручу над рікою, коли побачив недалеко йдучих насупротив Едмунда і ще одного панича. Як він урадувався видом Едмунда, сего й не казати. Але трохи чи не дужше ще врадувався коли пізнав того, що з ним ішов.

— Борис! Епамінонда! Ти ту? Що тебе сюди завело? — скрикнув Тоньо, обнімаючи і цілуючи прихожого.

— А що, — вибрався на вакації звідати ваші гори.

— І представ собі, пішки ходить, ще й босий! — додав Едмунд.

— А що-ж, се найвигідніше і найкористніше. Ботанізую та мінерале збираю, людей пізнаю і давних знайомих відвідую. От і на вас наскочив. Не знав навіть, що ви тут живете, а от Едмунда коло броду спіткав. Але що тут у вас за пригода? Едмунд зачав було розказувати мені. Пострілив когось?

— Жида, — сказав Тоньо.

— Дуже?

— Не знаю. Я хотів придивитись, але той не пустив. А з ним і другий страшний такий. Мало мене не вбив. Відтак зажадав сто ринських, ані, то каже, недужого туй в лісі покину, а сам до Дрогобича до суду йду.

— Гм, — сказав Борис, — се щось не гарно. А що за жида?

— Якись на бориславских ріпників похажі, а кажуть, що з нашого села родом і сюди-ж вертають із зарібку.

— Ходім до них, побачимо! — сказав Борис. — Знаєте, я троха медик, хоч доси тільки два роки медицини слухав. Ну, але на ранах розуміюся, в клініці трупів різав доволі! Але тихо підходьмо!

Підійшли нечутно і стали всі тут над яром. Жида сиділи оба поруч плечима до них і щось живо між собою шваркотали.

— А котрий ту між вами скалічений? — скрикнув голосно Борис.

Оба жида кинулись як опарені і змішались; менчий, все ще закровавлений від ніг до голови, очевидно не знав, чи стогнати, чи втікати; не мило було й великому, коли замість одного панича побачив трех, а надто ще одного з них зо стрільбою на плечех. Але менший швидко отямився.

— Ох, ох, — застогнав він, — я ранений! Я скалічений!

— Ану, покажи свої рани, — сказав Борис, підходячи до него.

— Ох, не рушайте мене! Не хочу! — стогнав жид.

— Покажи! — грізно крикнув Борис, — я доктор.

— Доктор, — повторив з недовірливим наголосом жидок. — Відки би ту доктор взявся?

Але Борис не вдавався в довшу розмову, тільки взяв жида за одну руку, оглянув кроваві місця і сказав коротко:

— Брешеш, здоров!

Взяв другу руку — то само. Общупав лице — то само. Общупав одну ногу — то само. Жидок сидів мов остовпілий, не знаючи, що з ним дієся. Елькуна також стояв недвижно, понурий, сам не свій. Борис оглянув другу ногу. Нараз жидок крикнув з болю.

— Ага, ось твоя рана! — сказав Борис. — Так я й думав. Одно зерно шроту в литку застрягло. Ну, пусте діло. Лягай на живіт.

— Що пан хочуть зо мною робити? — запитав тремтячи жидок.

— Лягай на живіт, чуєш, чи ні?

Жидок ляг.

— Гей ти, довгий, — обернувся Борис до Елькани, — сюди ходи!

Елькана наблизився.

— Сідай єму на плечі! — сказав Борис.

— Що? Ви одурили, пане? Адже задушу. Бачите, який він слабовитий!

— Не бійся, я за те відповідаю. Не візьме его мара! Сідай!

Елькана стояв, вагувався.

— Сідай, кажу тобі? Чи хочеш, щоб єму гангрена в нозі кинулась? Тоді певно треба ногу відрізати, і дрогобицький суд нічого не допоможе!

Елькана троха поблід і не змагався довше: сів на плечі брата, лежачого на землі, мов на коня, в розкращ.

— А тепер ви держіть за ноги — скомандував Борис.

Паничі прискочили і вхопили жидка за обі ноги.

— Держіть-же міцно! А ти, великий, як даси єму рушатись та кидатись, то й тебе отим ножом черкну!

— Ох, що пан хоче зо мною робити — простогнав спрепарований таким способом жидок, що доси мовчки слухав, що з ним роблять.

— Мовчи, дурню, не твоє діло! — відрізав Борис, виняв з подорожної торби лянцетик, промив водою рану, і крихітку розрізав шкіру.

— Ой, ой, ой, ой, — запишав жидок. Борис одним смілим рухом лянцета видобув шрот з рани. Жидок верескнув що сили.

— Готов, пустіть его! — сказав Борис і спокійно обтер лянцет з крові і сховав назад до своєї торби. Елькана встав, паничі відскочили, а невеличкий жидок звільна піднявся з землі, здивованими очима поглядаючи то на доктора, то на паничів, то на свою закровалену рану.

— Будеш здоров, — сказав до него Борис. — Постій лишень, нехай затамую кров і рану завяжу. — І він виняв з тої-ж торби полеву порохнавку, затамував кров, а опісля роздер Едмундову хустку і обв'язав нею ногу жидови. Оба жиди мовчки гляділи на его поране.

— Ни, а за мій біль що мені буде? — сказав по хвили намислу ранений жидок.

— Чотири неділі на місяць, от що, — сказав Борис. — Чи може сторинських хочете? Га, як хочете, то про мене біжіть до дрогобицького суду. Може там і дістанете.

— Пан ласкаві жартувати, — сказав невеличкий жидок, — але що я, бідний жид, зароблю з такою ногою.

— За три дни загоїться, — відрізав Борис.

— Ох, за три дни! Ні, я чую, воно так болить, що й за місяць не загоїться! Ох, як болить!

І жид попробував встати на ноги, але зараз же сів на землю, стогнучи та зойкаючи.

Між тим Тоньо і Едмунд пошептались з собою, Едмунд виняв з елегантноі, бисером вишиваноі портмонетки два дукати, що дістав оноді від матери, і дав їх раненому жидкови.

— Ну, на тобі за біль! — сказав.

— Ох, спасибіг вам! — задріботів жидок. — Отсе файн пурец! Дай вам, боже, много літ жити! Таки змилювалися над бідним жидом!

— Не стоїло! — сказав сердито Борис, і всі три паничі пішли горі яром.

— Ну, тай доктор же з тебе, Епамінондо! — сказав Тоньо, клеплючи Бориса по рамени. — А куди - ж ти тепер?

— Як то куди? До села.

— А в селі маєш кого знакового?

— Крім вас, здаєсь, нікого.

— Ну, то просимо - ж до нас. Обідати давно вже пора. А ми з Мундзьом бач якого звіря уполовали! — І показав кленя.

— У, тай здоровий же! Ну, на честь такої ловлі варто й піти. А при тій okazії і батьків ваших пізнаю, — також користь.

А жида між тим по відході паничів хвилю сиділи мовчки, мов приголомшені.

— Проклятий отой доктор, — сказав в кінці менчий з них. — Через него може нам сто гульденів з рук вислизнулося. А Rich'n saanen Tat'n aran! А той дурний панич готов би був дати! Ну, але й так добре пішло. Отсі два дукати, то початок нашого маєтку! Дай, Боже, щоб початок був щасливий! Тьфу, тьфу на все зле! Ху, ху!

І він обхував зо всіх боків блискучі, золоті монети і сховав їх до шкіряної мошонки, що висіла у него на груди, на мотузочку через шию. Затим стогнувши встав і при помочи здорового Елькуни штильгукаючи почав ступати. Але чим даліше, тим ліпше ступав. І так підпираючи один одного, серед живої розмови, переплітаної інколи стогнанем, брати поплелися вільним кроком до села.

III

Але один тяжкий досвід ждав его, і то з такого боку, з якого він всего менше міг его надіятись. У Міхонського була жінка, молода, круглолиця, середного росту, зграбної фігури жінчина з легкими рум'янцями на щоках, з червоними як калина губами і пишними, роскішними, чорними мов смола косами. Хто его знає, яка лиха доля спарувала нервного, слабовитого і підтоптаного нещастями учителя з сею жінчиною, горячокровною, молодою і бажаною за яку небудь ціну ужити життя і его роскошів, з сею грудю живого тіла, в котрім духові сили дрімали нетикані, а душі було як раз хіба тільки, щоб надати палкого блиску єї чорним, прекрасним очам.

Пані Міхонська з разу немов і не запримчала Бориса. Але коли він дійшов до семої класи, з разу й запримітила его. В семій класі ему минуло дев'ятнадцять літ і був він хлопець такий, що ніхто й не пізнав би в нім колишнього занедбаного та неохайного школярика, що босяком ходив по поручю понад потоком. Високий та огрядний, повновидий і гарно прибраний, певний в рухах, спокійний в мові, він був справді кавалером, якому в Перемишлі й з дорослих паничів мало котрий міг стати під пару. А надто в его очах ясніла та грала розбужена думка, світився розум, его мова була скромна, але далека від тої книжкової премудрости, сполученої з наївним незнанем життя, яка звичайно стрічаєсь у гімназистів. Борис все і всюди говорив простодушню щиро, немов закони тупоумного місточкового приличія зовсім не писані для него. І з усього видно було, що ті закони не чужі ему, що він знає їх, що вміє бути делікатним і здержаним, де того треба, але погорджує тими незлічними пустими церемоніями, котрими

провінційальне „товариство“ обпугує всі свої кроки мов павутиною і стараєсь по змозі зробити собі товариске жите нудним та докучливим. Серед того заскорузлого в формалізмі, а убогого духом товариства Борис повертався свободно, не як висший, але як чоловік з иншого світа, як якийсь гість з чужих сторін.

— Будь що будь, а все видно хлопа,—шептала про него пані судїїха пані касієровій.

— О, певно! Хлопа цівілізуй і вчи, а все таки кров хлопска своє слово скаже. Нема традиції! Нема живого звязку з минувшим, тай годі!

Але хто знає, чи не та іменно „недостача традиції“, як казала пані касієрова, чи не та свіжість в цілій появі Бориса, та повнота сили і певности себе, що проявлялася в кождім его руху,—чи не те іменно найбільше звернуло на него очі пані Міхоньскої. Довго вона не зважувалась займати его, але в кінці при першій нагоді таки не встояла. Раз якось Борис, прийшовши до Міхоньского, не застав его дома. Вже хотів вернутися, коли в дверях кабінету появилась пані.

— Що то, втікаєте?—сказала вона, всміхаючись і блиснувши своїми перловими, білими зубами.

— Жаль, що не застав пана професора,—сказав Борис.

— Ну, що-ж, ходіть до кабінету і заждіть на него,—він швидко повинен прийти.

Борисови справді треба було на щось Міхоньского. Не підозріваючи нічого, він увійшов, поклав шапку і почав ждати.

— От, бачите, так і ліпше буде,—заговорила пані,—будемо обоє ждати. І я жду на него, а в двійці не так вкучно буде. А я, пане Борисе, повинна подякувати вам.

— За що, пані?

— За те, що так пильно відвідуєте мого мужа. Ви не знаєте, який він мелянхолік робиться, коли не має з ким говорити о своїх учених річах. А від коли ви до него ходите, аж якось віджив. Знаєте, я часто таки завидую вам.

— За для чого, пані?

— А за для того, що тільки в вашім товаристві муж мій чуєся свободним і щасливим. Ви вповні відняли его у мене, завоювали его.

— Пані,—скарикнув з трівогого Борис,—не вже-ж се мало би бути правдою? Але в такім разі ви повинні гніватись на мене. О, простіть, я не знав сего! Від нині не прийду більше, не хочу робити вам кривди!

Пані Міхоньска засміялась і лице єї облилось чаруючим румянцем.

— Ха, ха, ха! Тай горячі-ж ви, пане Борисе! Тай прудкі-ж ви! А я й не думала ніколи гніватися на вас. Противно, я вдячна вам! Мені кривда? І не думайте о тім. Хіба-ж ви гадаєте, що я коли могла так як ви заняти его, запанувати над его серцем? Ні, пане Борисе,—ви відібрали мені те, чого я ніколи не посідала.

Борисови зробилось якось дуже прикро при сих несподіваних словах.

— Даруйте, ласкава пані,—сказав він встаючи,—але я не маю права вглядати в те, що відноситься до особистих ваших відносин до пана професора. Позвольте мені віддалитися!

— Ні, не позволяю!—весело крикнула пані і вхопила его за руку.—Сідайте от тут коло мене!—І потягла Бориса силоміць до себе, посадила поруч з собою на мягкій софці. За дотиком єї пухких рук до его руки у хлопця сильно забилося серце, зашуміло в голові, він не знав, не тямив, що з ним дієся.

— Ах ви дикий, дикий,— шептала йому між тим до уха пані Міхоньська.— Ну, скажіть, будьте ласкаві,— зараз і втікати зібрався! „Не маю права слухати!“ От який правник!

І при тих словах пані обвила своєю ніжною білою рукою його шию і притягла його голову близько своєї, заглянула своїми палкими, блискучими очима в його очі. Несамовитий жар тих очей хвилиною полаявся немов аж в саме серце, в саму душу Бориса, покотився по жилах, потряс нерви горячковою дрожою. Его віддих ставався швидкий і тяжкий, немов яка змора давила его.

— Пані, змилюйтесь, пустіть мене!— прошептав він в одчаю, не маючи сили вирватись з її обнять.

— Коли бо не пушу! Коли бо не хочу,— шептала пані сміючись.— Не пушу,— повторила страстним тоном.— Бо ти мій, мій, мій! Бо я тебе люблю! Чуєш, Борисе, люблю!

— Пані, але-ж ваш муж! Боже мій, що зо мною дієся!— стогнав Борис.

— Ха, ха, ха! От дурний! От чого налякався! Схаменись, дурний хлопче! Не бійся! Адже я не зісти тебе хочу, хоть зіла-б, як би могла! Так люблю! А він боїться! Ну, диви, що ту страшного? Га? Га? Га?

І за кожним словом вона своїми калиновими, як жар палаючими губами цілувала лиця, очі, губи Борисові. Хлопець до решти стратив память. Розбитий, знівечений, до глибини душі пронятий встидом, після безсонної ночі явився на другий день (а була неділя) Борис у Міхоньського. Той відразу побачив, що Борисові щось незвичайне дорогу перебігло.

— А що там таке?— спитав він коротко. Борис не смів і очей піднести, не смів глянути на свого друга і вчителя. Его голос змінився, тремтів, як надбитий баняк.

— Я прийшов подякувати пану професорови за ті незлічимі і неоцінені добродійства, котрими пан професор...

— Він не міг договорити. Сльози залили решту его мови.

— Хлопче, що з тобою сталося?— скрикнув Міхонський.— Чого дякуєш? Чого плачеш? Говори за порядком!

— Я переносюсь на иншу гімназію.

— Для чою?

— Бо ту не можу бути.

— Для чого?

— Бо не можу. Не можу пану професору й причини сказати, але запевняю, що причина важна.

— Чи ти сказився, чи з глузду зіхав?— закричав Міхонський, тупаючи ногою.— В середині курсу переноситися до другої гімназії, і то без ніякої причини!

— Не без ніякої! Богом кленусь, що причина важна!

— Не кленись, дурню!— строго скрикнув професор.— Доказ подавай, а клятва не доказ. Або причину скажи, або я так і останусь при тім, що ти здурів. Яка може бути причина?

— Ніколи! Ні за що не скажу! Пане професор! Батьку рідний! Не налягайте на мене! Я вам сего не можу сказати. Ані вам, ані нікому в світі. Скажіть тільки, що не будете вважати мене підлим, безчесним, невідячим, коли я покину вас, мушу вас покинути!

І він кинувся цілувати Міхоньського по руках, обливаючи ті вихудлі, напів прозорчасті руки горячими слізми. Міхонський зблід і затремтів. Послідні Борисові слова відкрили йому всю правду. Він від давна боявся тої правди, але знав, що вона неминуча. Тільки-ж не

з того боку він ждав її. Не диво затим, що серце его заболіло страшенно і довгу хвилю він стояв, мов громом прошиблений, блідий, холодний, з закушеними до крови зубами. Борис глянув на него і собі-ж одebelів. Він пізнав, що Міхонський всего догадався, і не міг ані слова більше сказати. Він добре відчував той біль, який мусів бушувати в груди его любимого вчителя і добродія, але не мав ніякісенького способу, щоб утишити, влагодити той біль. Він склонив лице, закрив его долонями і тихо ридав. Міхонський перший отямився і поклав руку на плече Борисови.

— Бідний хлопче,— сказав він,— не плач! Се ще не така страшна річ, щоб аж на другу гімназію переноситися!

Борис видивився на него слезавими очима.

— Виджу, що з тобою треба розумно говорити,— сказав Міхонський з болізним усміхом.— Ти думаєш, що я того не знав? Не догадувався? Правда, я не думав, що на тобі може окошитись се лихо, але хто зна, чи воно не ліпше, що на тебе трафило, як на кого иншого!

— Пане професор!— скрикнув Борис, зриваючись з місця.

— Не гнівайся, хлопче, не гнівайся за мої слова,— лагідно сказав Міхонський.— Ти-ж бачиш, я чоловік слабосилий, ну, а у неї (що будемо таїтися, коли оба знаємо, о що йде діло) натура свого домагаєся. Хиба-ж я сліпий, щоб сего не бачити? Вона ту не винна, а ти ще менше. Винна моя доля лиха та щербата,—ну, та се діло стороннє. Тільки того я не надіявся, щоб на тебе воно попало,—се мене заболіло. Ну, але тепер минулося, пройшло. І ще раз кажу: ліпше, що на тебе попало, ніж на якого небудь...

Голос его урвався. Щось голосно захлипало в его груди, але він надлюдским усилом перемиг свій біль. Борис стояв з лицем закритим долонями; крізь пальці капали сльози.

— Я розумію, зовсім розумію твою постанову,— іти на другу гімназію. То певна річ, наша давна дружба пропала, минулася. Але я прошу тебе о одну річ. Борисе, друже—бо ти все таки одинокий тепер друг мій—(при тих словах він поцілував его в чоло)—стримайся ще якийсь час, кілька день, пару неділь!

— За чим?

— Щоб проводити мене до гробу, затулити мої очі.

— Пане професор! Батьку рідний! Що ви говорите?— скрикнув Борис і знов кинувся цілувати его по руках і обливати їх слізми.

— Добрий мій хлопче,—знаю я, що говорю. Від давна чую, що зближаєся мій клятий ворог,—а тепер він мені друг та спаситель. Нинішній день устелив ему стежку.

— Кому?—з переляком спитав Борис.

— Ну, вже швидко побачиш, кому,—сказав Міхонський,—на що в перед згадувати. Ну що, сповниш мою просьбу?

— Пане професор, колиб ви знали, як мені важко після того, що сталося, переступати ваш поріг, глядіти на ваше ласкаве лице! Боже мій, яким нужденним, підлим, невдячним чуюсь я против вас!

— Ну, ну, буде! Не наговорюй на себе! А що тобі не легко, се я знаю. Кождому чесному і совістному чоловікови було б не легко. Але зроби се для мене. Прошу тебе! Зробиш?

Борис вагувався. Сеї ночі, блукаючи глухими вулицями, він обдумав всю оту річ доволі докладно і рішився твердо покинути город. Правда, він не надіявся, щоб розмова з Міхонським вийшла така важка та болюча. Тож тепер не міг рішитися. Совість говорила ему,

що треба тікати як найшвидше далеко від сего дому, а ту его учитель, его добродій благає, щоб остався.

— Не на довго,— говорив далі Міхонський, вгадуючи его вагане.— Я-ж тобі кажу, що не довго заваджати буду на землі. А тоді, як мене не стане, роби, що знаєш. Пристаєш?

— Пристаю!

— Спасибіг тобі! — І Міхонський широко стис его руку. — І ще одно, Борисе,— тепер даю тобі на неозначений час волю. Можеш зовсім не приходити до мене, аж поки я не пришлю за тобою.

— Дякую вам, пане професор,— сказав Борис і з важким серцем, з спущеною вниз головою, мов який злочинець, тріваючи з під лоба оглядаючись, вийшов з дому Міхонського. На его щасте пані Міхонської не було дома — вийшла десь в гостину.

— Не помиливсь я на нім! — шептав по его виході Міхонський. — Боюсь тільки, щоб він не подумав, що я як раз з таким планом притяг его до себе. Се було - б підло з моєї сторони! Але ні, він хлопець чесний і не подумає підлости на другого. Боже! Прискори моє увільнення! Аджеж ти дозволив мені дожити до тої крайности, по за котру... Все, все, що може чоловік витерпіти, я витерпів! А впрочім хто его знає, може й не все ще!

І в важких думках він ляг на софу і заснув.

Не довга була та воля, котру Міхонський дав Борисові. Того самого дня вечером до его комнати постукала служниця Міхонського і сказала коротко:

— Пан професор просить.

Не кажучи й слова, Борис одягся і пішов сам, бо служниця, викликавши его, сама побігла що духу кудись до міста. В важких прохотях ішов Борис до знакомого домика над Сяном. Вікна були ярко освічені, якісь тіні мигали на занавісках. Вийшовши, дізнався, що пан професор при повороті пані професорової з гостини, власне в тій хвили, коли вона, роздягшись з візитної сукні, входила до его кабінету з веселим усміхнутим лицем, дістав вибух крові. Консіліюм лікарський мало на що здався. Правда, кров спинили, але недужий лежав блідий-блідий, безсильний, як труп. Пані Міхонська зустріла Бориса в тихже дверях, що й учора. Її очі були заплакані, повіки почервоніли, але все таки з за сліз миготів той палящий жар, котрий учора висувив его память і глибоку рану випалив в его серці. Він похилив голову, щоб не глядіти їй в лице, проворкотів якесь слово і поспішив до хорого.

— А що, не казав я, що так буде? — ледви чутно, з усміхом прошептав Міхонський. — Не довго тебе затримаю.

Гірко ридуючи, припав Борис до его постелі. Міхонський пожив ще кілька день, видержав ще два вибухи крові, а після третього тихесенько згас, мов свічка. Борис не відступав від его постелі, зо слізми проводив его до гробу. Разом з Борисом плакала й сумувала вся гімназія. В кілька день по похороні пані Міхонська забралася з Перемишля, так що Борисові таки не довелось перенестись на другу гімназію.

В ту пору він познакомився й з паничами Трацкими; що ходили о два роки від него низше, а особливо з Тоньом. Правда, Едмунд перший запопадав его знакомства, а властиво шукав его протекції у Міхонського, бо був слабкий в математиці. Для такої ціли він за-скакував коло Бориса, запрошував его кілька разів до себе до дому, хоч в душі погорджував ним, як хлопом. Борис дуже швидко порозумів правдиву вдачу Едмунда і махнув на него рукою. Він був би

після других чи третіх відвідин і перестав ходити до Трацких, коли-б не пізнав був Тоня, для котрого почув особливу симпатію. По якімсь часі вони заприязнились і не раз гарними літніми вечерами, проходжуючись по садку, вели широкі розмови о всім, що займало їх. Тоньо багато користав з обширної очитаности і ясних та трафних поглядів старшого товариша. Він повзяв до Бориса особливе довіре за его ширість і отверту прямодушність. Єму одному він рішився показати свої поетичні проби; від него в перве почув нові погляди на штуку і поетичну творчість, яких не давала єму гімназія, а котрі виробились у Бориса з розмов з Міхоньским. „Жите“, „жива правда“, „реалізм“—отсе були ті нові оклики, що в перве ясно та виразно висказував Тоньови Борис. В тих розмовах і те ще було добре, що Тоньо не був виключно учеником, а Борис учителем. У Тоня було більш вироблене артистичне чуте, фантазія і той неясний ще, а все таки сильний наклін до ідеалізму, котрий опісля виробився у него в правдивий культ. А з другого боку Борис була то натура наскрізь реальна, практична і несклонна до поезії. Фантазія, творене були у него слабо розвинені, за те аналіза, розумоване були его сильні сторони. Він любив свої думки виражати досадно, коротко, майже догматично, через що визивав на опір, на спори і дискусію. Ставлячи ребром питане о реалізмі, відкидаючи всякий ідеалізм і естетику в імя позиточности і правди, Борис мимоволі попхнув Тоня до основнішого думаня над тим, що таке ідеалізм, а що реалізм в штуці, які їх задачі і їх обопільне значіне і яка властиво ціль штуки. Питаня ті, раз зародившись в его голові, не переставали займати его, але до ясної, заспокоючої відповіді не довели его дискусії з Борисом. Борис тими питаннями не займався. Сам не артист, він і не приписував собі ніякого суду в ділах артистичних, але перший звернув Тоньову увагу на инший бік діла: на потреби і вимоги самого житя, на питання суспільні. І в тих питаннях Міхоньский під сам кінець старався подати своєму ученикови хоч перші елементи знаня, а ясний розум Бориса, практичний і бажавчий позиточної діяльности для тих, з поміж котрих сам вийшов, хапав і всисав ті сказівки учителя, як прагнуща земля теплий, весняний дожджик. Немногі книжки, говорячі о житю, нуждах і потребах робучого люду за границею, які найшлись в бібліотеці Міхоньского, прочитав Борис духом і широко обговорював їх зміст з Міхоньским. Він рад би був поперед всего знати, як стоять ті діла в нашім краю, але від Міхоньского не почув нічого крім деяких відірваних фактів і загальних фраз о тім, що й у нас біда, але що питання робітницького в західно-європейскім значіню у нас нема. Він почав допитуватись за книжками о наших краєвих відносінах, о найновійшій історії нашого краю, але Міхоньский, хоч і як напружував свою память, нічого такого не вмів єму показати. Що шкільна статистика і деякі злучайні статії в того-часних газетах далеко не вдовольяли его, про те ніщо й говорити. Але будь що будь, в душу Борисову запала закваска—зацікавлене до питань суспільних. Він прочував своєю хлопскою душею безмірну важність тих питань, і старався й Тоньови уділити частину тої самої закваски.

На тім вони й розсталися. Борис, здавши матуру, поїхав до Відня на медицину; Трацким приходилось ще два роки бути в гімназії. Розмови з Борисом лишили глибокі сліди в Тоньовій памяті і дали добрий матеріял его думам. Він почав шукати в поезії того, що так горячо проповідував єму Борис—правди, житя, реалізму, але довго якось не міг найти того, чого шукав. Найновіша література, як звісно,

виключена з пляну наших гімназій, а давні, хоч і як майстерно оброблені взірці, вроді Гетевої поеми „Hermann und Dorothea“, не вдовольняли горячого Тоньового чуття. В польській поезії він находив більше чуття, тепла, огню, але чуте те було надто вибуяле, екзальтоване, подекуди хоробливе; поезія та опьянювала, але не підносила его, не живописувала ему природи і людей. Виємком становили хиба уривки з Мицкевичового „Pan Tadeusza“, але цілої поеми Тоньо аж до укінчення гімназії не міг якось дістати в руки. Поезії Ленауа були перші, що підходили найближше до того ідеалу, який він виробив собі і до якого бажав змагати. Зачитуючись ними, він по за чаруючими картинами чудово оживленої природи забував про те, що на тім же не повинна ще кінчитись поезія. Не диво затим, що тепер, зустрінувшись так несподівано і в такий прикрій хвили з Борисом, він полвійно обрадувався. Ему від першої хвилі почала всміхатись думка, що Борис останесь у них кілька днів і що він наговориться з ним доволі, дізнаєсь від него много-много нового і про університетське жите, до которого й сам тепер готовився, і про нові, сучасні змагання в науці і літературі, котрі в Відні Борисови далеко лекше і повнійше можна було пізнати, ніж ему в Перемишлі.

— Ну, Епамінонд! — скрикував раз по разу Тоньо, коли вони з вузької стежки, по котрій треба було йти гуськом, вийшли на широку дорогу. — Ну, хтоб его надіявся з тобою нині зустрінутись! А ще в таку пригodu! Але чуєш, друже, на перед тобі кажу, що не пушу від себе перед тижнем. Ані не думай! Мусиш розповідати, розповідати й розповідати!

— Ну, не хвались, що не пустиш, — відказав Борис. — Може будуть старші від тебе, що проженуть.

— Ніколи! Тебе мали б прогнати? Та вони богу дякувати будуть, що ти прибув, зможеш подати нам добрі ради про університет. Адже знаєш, ми по матурі, на університет поступаємо.

— Ну, гратуюлю! Дай, боже, в добрий час!

І Борис обом братам стиснув долоні. — Значить, ми від тепер товариші, студенти.

Оттак балакаючи то се то те, дійшли до дому. Там уже від давна ждали паничів на обід. Вже з далека, зближуючись до панського двора, що стояв на горбочку, обведений невеличким садом, розкиненим по склоні горба і обведеним зелено викрашеними штахетами, наші пішоходи побачили коло садової фіртки вижидаючі дві жіночі постаті під рожевими парасольками.

— Ох, а ми за нинішніми пригодами й тарапатами здорово таки запізналися на обід, — скрикнув Тоньо. — Ади, Мундзю, он мама і Густя чекають на нас. Ой, буде ж нам, буде!

— Ну, не бійся, — сказав Едмунд, — мама зараз подобріє, скоро й рибу покажеш, а Густя, — ну, тої ми мабуть не дуже будемо боятись.

— Хто се Густя? — спитав рівнодушно Борис.

— Наша сестра, роком старша від Мундзя, — сказав Тоньо.

Підійшли до фіртки.

— Ну, бійтеся бога, хлопці, де ви пропадете? Що з вами дієся? Я вже хотіла слуг посилати за вами, думала, що ви потопилися де небудь!

— Ні, мамочко, ми здорові! — сказав Едмунд. — Правда, в бувалих бували, але, богу дякувати, якось добре нам пішло.

— В яких бувалих? — запитала мати.

— Ну, про те ми мамці вільнішим часом розкажемо.

— А я от мамі двох гостей ташу,— сказав сміючись Тоньо.— Оден наш давний товариш, а по троха і мій учитель, пан Борис Граб, слухач медицини в Відні.

Борис зняв капелюх і поклонився дамам.

— До услуг пані добродійки,— сказав він.— А се вже пан Антоній своєю поєгичною фантазією видумав про мое учительство. Ніколи его учителем я не був і не зумів би бути.

— Епамінондо!— скрикнув Тоньо з комічним патосом,— а ти від коли навчився компліменти підпускати? Тай то ще хлопцям! А надто ще в присутности дам! У, се ти мені нове лице показуєш.

— Не копліменти, товаришу, а правду говорю. Твоя спеціальність инша, а моя инша. Я тебе в твоїй спеціальности навчати не можу і не берусь. От і все.

— Ну, ну, хитрий ти!— погрозив ему Тоньо.— А отсе, прошу мамці, ще один гість. Сей компліментів говорити не буде, навіть не поклониться, але надіюсь, що й его не проженете з хати.

І він взяв кленя за голову і скинув з него повивачі з лопухового листя. Пані Трацка і панна Густя так і ахнули з диву на вид прекрасної та рідкої величини риби.

— А се ви відки взяли?— запитала пані.

— З вира!— сказав Тоньо.

— Але яким способом?

— Отсей Немрод сплював!— сказав він, беручи Едмунда за плече. Той зарум'янівсь з радости. Мати, котру прихід Бориса очевидно не дуже врадував, а его обертане до Тоня як до товариша таки й неприємно вразило, особливо коли почула его хлопську назву, при сій вісти троха розяснилась. Едмунд був її улюблений син, а всяка его удача наповняла її великою радістю і гордощами.

— Ну, славно! Значить, ви заробили сьогодні на обід! Ходіть же! Прощу, пане... як маю честь звати?— звернулася вона до Граба.

— Борис Граб,— сказав той, червоніючи. Він чув, що те ніби забуте его назви, се шпигнене шпилькою, але ему було байдуже.

— Прощу за нами! Обід давно жде!— І пішла з дочкою передом, за нею Едмунд, похитуючись на ногах, немов лагодивсь пуститись в танець, а позад него Борис з Тоньом. Ішли мовчки. Борис цікаво оглядав садок і фронт двора. Був се партеровий під гонтою будинок, чисто побілений, з ганком по середині і з чотирма парами вікон по обох боках. Ганок обвитий був диким хмелем, перед ним на широкий, піском усипаній доріжці в два ряди стояли чотири великі вазони з олеандрами. Перед вікнами були грядки і кльомби з цвітами і крутими стежечками, а троха понизше починався сад. Під одною розлогою та густою яблунею, що гилем аж до землі прихилилась, була поставлена бесідка з зелено крашеної решітки, з лавками довкола і з столиком по середині; по решітці спинався густий, біло й синьо цвітучий повій. До західного фронтного угла припирали штахети, котрими обведені був сад; дальше на захід виднілась висока і широка заїздна брама і обведені дощаним парканом шопи, стайні, стодоли, оборози і прочі господарські забудованя.

На ганку сидів господар дому, пан Станислав Трацкий з люлькою в зубах. Тоньо підвів до него Бориса і представив его батькови.

— Чував я про вас, пане Граб, чував,— сказав Трацкий.— А як же! Всі вчителі в гімназії мов наняті величали вас, як найспосібнішого ученика. А особливо пан Міхонський, мій особистий друг і товариш недолі. О, то була чиста душа! Знаєте, ми разом

на еміграції були, — натерпівся бідолаха, поки ту те нужденне місце дістав!

— Він був для мене правдивим батьком, — з чутем сказав Борис. — Я й представити собі не можу, чим би я був без его помочи й щирої, правдиво батьківської опіки та науки.

— А знаєте, его вдова тут у нас в сусідстві, зараз в другім селі, у батька живе. Батько її — лісничий в добрах князя Шамбора. У нас часом буває, — дуже мила особа.

— Чи так! Отсего я не знав, — з якимось надзвичайним зрушенням сказав Борис.

— Ну, Епамінондо, — сказав Тоньо, що вже встиг вернутися з покою без шапки і без риби, — пора нам обідати. Знають татко, ми его Епамінондою в гімназії звали за те, що ніколи не бреше!

І після такої рекомендації взяв Бориса за під руку і повів его до їдальні. Пан Трацкий був уже по обіді. Він рано їздив верхом в полонину до косарів, а приїхавши голоден, разом з найстаршим своїм сином Густавом пообідав, не дожидаючи молодших з купелі. По обіді Густав кудись вийшов, а батько засів в ганку з люлькою, коли й хлопці надійшли.

Пані Трацка засіла при столі на чільному місці; праворуч неї сіла Густя, ліворуч Едмунд, далі Тоньо. Борисови випало місце між Тоньом і панною. Борис ще при першій стрічі в саду був немов якимсь раптовим пробліском світла поражений появою панни Густі, то й не диво, що тепер, сидючи поруч неї, чув, як мороз пробігав по его тілі, як кров то вся спиралась в его груди і спирала дух в горлі, то знов ливнем припливала до голови, тислась до очей і викликала перед ним німі якісь вируючі рожеві круги, оптичну злуду, що моментально приймала очерття лица его сусідки. Ему здавалось, що ті рухливі появи перед его очима видні всім так виразно, як ему, що вони зраджують его тайну, що на него ззираються всі з якимсь подивом, з тихим, таємним шушуканем, і він ні за що не смів піднести очей і глянути хоч скося на лице своєї сусідки. Тільки її біла сукенка віднілась ему, бо майже доторкалась его, і легесенький, ледви чутний, освіжаючий запах резедової помади ішов від її шовкового, золотистого волося, сплетеного в дві товсті коси, що спадали на її рамена.

— Пан в Кракові на медицину ходять? — спитала перша Густя Бориса милозвучним, хоч якось неприродно горляним голосом. Борис затремтів, але добував всіх сил, щоб успокоїтись.

— Ні, пані, в Відні.

— А то для чого не в Кракові? Все-ж таки красше було-б в рідній стороні.

— Щож пані, — любов до рідної сторони — гарна річ, ані слова. Але наука медицини вимагає чого иншого. Тут треба обширної клініки, музеїв багатих всякими препаратами, великих фахових бібліотек і вчелій, уміючих професорів. А всего того в Кракові так як би й не було.

— Не вже-ж! Чи то може бути! — скрикнула з виразом розчарування Густя. — А я думала, що такий давний і славний університет, як Варшавський, нічим не повстидається перед жадним європейським.

— Така думка чинить честь вашому, пані, патріотизмови, але як і многі другі на патріотизмі основані думки єсть тільки ілюзією. Можна вилучати, коли дійсність звичайно за першим приступом розбиває такі думки, але так воно мусить бути.

— А! А ви певно, виходячи з того, що так мусить бути, і самі відчуваєте певну радість, коли вам удається у кого такі, по вашому, ілюзійні думки розбити

— Противно, пані. Нераз мені самому жаль їх. І сли коли небудь, то певно в тій хвили почуваю такий жаль, бо бачу, що ілюзія о висшости краківського університету була для пані надзвичайно дорогою.

— Не перечу сего, — сказала панна Густя, — бо кому-ж, якому щирому Полякови могла-б не бути дорогою така славна спадщина з нашої славної минувшини, як Ягайлонський університет. Тож і самі признаєте, що бажане — бачити сей університет на висоті сучасної науки, бачити его огнищем, громадячим круг себе всю польску молодіж, — таке бажане в повні оправдане і законне.

— Зовсім оправдане і законне, — живо потвердив Борис. — Я-ж против бажання ані словечка не кажу, і хоч сам числю себе не до польскої, а до рускої молодіжи, то все таки і з мого народного становища мушу мати співчуте для такого бажання. Але я говорив тільки про факт, а факту, ласкава пані, ніяким бажанем не заступити.

Панна Густя підчас тих слів Борисових поклатла мимоволі ложку в таріль і перший раз звернула на свого сусіда своє лице, впила в него свої очи, трошка над міру витріщені виразом якоїсь невисказаної тривоги, непевности і зачудування. Борис тепер сидів спокійний; розмова освіжила его, вивела его на живу колію, — він спокійно глядів в Густине лице.

— Позвольте, я може не добре зрозуміла вас, — сказала вона. — Ви числите себе не до польскої, а до рускої молодіжи. Не вже таки се не все одно? Чи одних і других не вяжуть спільні традиції, спільні інтереси, спільна любов до спільної вітчизни?

Слова ті висказала панна Густя з нетаєною досадою, з докором, і навіть слабенький румянець виступив на її бліді, аж прозорчасте лице.

— Ні, пані, Русь і Польща, се не все одно, — відказав Борис. Польські традиції не ті самі, що й рускі, руска вітчизна не та, що польська. А що до інтересів, — гм, о тім треба-б докладно говорити, одним словом сего збути не можна.

Густя поблідла. Вона виросла і виховалась на тій польській літературі „золотої доби“, котра з екзальтованим чутем патріотизму, з ідеями о цивілізаційній, братерській, освобождаючій місії Польщі серед усіх народів світа спокійно сполучувала незнане реальних потреб і змагань власного народа, і ніби то добровільне, а все таки підчинене Руси і Литви, котрим велено було будь що будь уважатися невідривними частинами тої фантастичної Польщі. В своїм домі вона також не чула нічого такого, що-б перечило тим поглядам, а з тодішніх польських газет знала про руску справу хиба тільки, що якась горстка „*nieporządnych i nieposzczęśliwych wicherzycieli i świętojurców*“ силуюсь бунтувати народ проти Поляків, щоб зовсім відірвати Русь від Польщі і прилучити її до Москви. Вона глибоко і з цілим жаром своєї екзальтованої душі ненавиділа тих людей, погорджувала ними, вважала їх своїми особистими ворогами, котрим рада-б була по силі змоги причинити всяку пакість.

— Так ви святоюрець? — спитала вона у Бориса.

— Ні, пані, не святоюрець, а так собі Русин. Коли конче хочете ще й осібної назви, то звіть мене народовцем.

— Коли не святоюрець, так, значить, держите руку з Поляками?

— З усіми чесними і добрими людьми я держу руку, котрі готові помагати або бодай не шкодити самостійному розвоєви мого народа.

— Самостійному розвоєви вашого народа? Якого народа? Чень-же польського?

— Ні, пані, — терпеливо пояснював Борис. — Я можу і мушу симпатизувати з Поляками, котрі розвивають самостійно свій польський

народ, але ченьже маю право жадати від них, щоб вони не боронили мені працювати для свого, руского народа.

— Та хіба-ж єсть який руский народ? Що се за народ? Світ знає тільки два народи: польський і московський. Хто не Поляк, той мусить бути москалем.

Борис усміхнувся. Хоч і як не пожадана була для него та теоретична розмова зараз при першій знакомстві з панночкою, хоч і як він мусів жаліти над її односторонніми поглядами, то все таки той жар, з яким вона висказувала свої погляди, показував, що ся дівчина думала і вироблювала їх собі власною працею, що вона витворила собі ідеал і полюбила його. А що сей ідеал не згідний з дійсним життям, се очевидно не її вина, а вина школи, виховання, лектури. За то живість і жар, з яким вона висказувала свої переконання, свідчили користно о розвою її чуття і думок, і се Борисови дуже сподобалось.

— Ну, пані, — сказав він, — не знаю я, де ви вчились етнографії, але мушу сказати вам, що ошибаетесь. Між Поляками а Москалями живе ще один, і не маленький, бо 18-ти мільоновий народ. Се як раз ті Русини, до котрих і я себе зачисляю.

Густя витріщила очі і хотіла ще щось сказати, але пані Трацка перебила.

— Але-ж Густочко, пан... перепрашаю, я все забуваю, як маю звати —

— Граб, Борис Граб, до услуг пані добродійки, — сказав Борис.

— Пан Граб подумає далі, що ти й зовсім етнографії не вчилася, коли нічого не знаєш про той народ, до котрого він себе зачисляє. Пан Граб медик, студент університету, він сі річі мусить ліпше знати. А ти в спори вдалася! Я думаю — покиньте ви сю учену розмову!

Бориса немов би приском обсипав при тих словах. Він спалахнув полум'ям, але зараз же опанував себе.

— Шановна пані надто високо судять о моїм знанню, — сказав він. — Я не етнограф і о нічиїх етнографічних знаннях не берусь судити. Але відомість о існуванню руского народа вважав я так елементарною і загальнозвісною.

— А видиш, Густю, не знаєш елементарної річі, — з ідким дотинком сказала пані Трацка.

— А особливо, — не зважаючи на її дотинок, тягнув дальше зовсім рівнодушно Борис, — коли о тім говорить особа інтелігентна, і надто ще на рускій землі.

— Що? — скрикнули разом мати і дочка, хоч з неоднаковим чуттям, — так се по вашому руска земля.

— Так, пані, — сказав Борис.

— То й ми по вашому Русини, а не Поляки? — питала Густя, між тим коли мати аж уся почервоніла з досади.

— Про се я не берусь судити, — відповів Борис. — У інтелігентного чоловіка там вітчизна, куди его тягне симпатія і де він прикладає свою роботу.

Сі слова очевидно поразили Густю. Вона замовкла, немов змішалась чимсь несподіваним, немов з тісної улички, в котрій душила її досада, нараз вийшла на широке поле з видом в далеку, але мглою застелену країну.

— То значить, там вітчизна, де платять, — злбно сказала пані Трацка.

— Але-ж, мамочко, — вмішався Тоньо, — пан Борис зовсім того не сказав. Чи-ж симпатію і любов можна купити грішми? А він

прецінь сказав, що вітчина там, куди нас тягне симпатія. Адже сему мамця не заперечать.

— Заперечу! — сказала строго пані Трацка. — Вітчина дана нам від бога і за его волею ми повинні йти. А симпатія може бути фальшива і завести нас на бездорожя.

Борис бачив, що пані Трацка висказала се роздразненим голосом. Не хочучи побільшувати її роздразнення, він не відповів їй нічого і замовк. Густя теж мовчала, занята своїми думками. Так пройшов обід. Повставали від стола, подякували господині; Борис по приміру Густі і паничів хотів поцілувати її руку, але вона прийняла руку і відповіла тільки церемоніяльним, гордим поклоном. Дами пішли до свого покою, паничі на ганок, де батько з люлькою в зубах, сидячи опертий о поруче ганку, дрімав. Щоб не будити его, Едмунд вернувся назад до покою, а Тоньо з Борисом на пальцях пройшли в сад.

— Славна у тебе сестра, — сказав Борис по хвиливі мовчанці немов упорядкувавши у своїй голові всі вражіння, відібрані підчас обіду

— А знаєш, — відказав ему Тоньо, — я й не знав, що вона така патріотка. Ніколи якось з нею на сю тему ми не балакали.

— А о чім-же ти з нею звичайно балакаєш?

— Та так, в ширші розмови ми рідко запускалися, хіба о літературі. Вона під небеса виносить Красінського, а я спорюсь з нею. А знаєш, який цікавий погляд вона висказала раз якось на Пана Тадеуша?

— Ну-ко, який?

— Що се забавка, а не епопея народна. Бо в епопеї народа угнетеного і борючогось за свою свободу зовсім не повинні мати місця балакання про моркву, капусту, гусей, ведмедів, якихось возних, ключників з коноплями і таке інше. Міцкевич ту, — каже вона, — спроневірився своєму післанництву. Я тоді споривсь з нею за реалізм в штуці, і думав, що вона стоїть за романтизмом. Аж тепер бачу, що вона се з патріотичного погляду говорила.

— А що-ж, — сказав з намислом Борис, — хоч і який се односторонний погляд, а все таки цікавий, характерний. Ну, скажи ти мені, а так про строї, балі, театр розпитує вона вас, як приїдете з города?

— Ніколи.

— А сама буває на забавах? Любить танці?

— Зовсім не танцює. А на забаву як коли й витягнуть її, то тільки там нудиться.

— Ну, а чим же дома займаєся?

— Читає, шие, грає, — ну, часом коло господарства дещо, але пожитку з неї мало. Пішлють її коло женців постояти, вона візьме книжку, зачитаєся, а женці роблять собі, як їм хочеся. Мамця вже й сварили на неї за се, так не допомгло. І посилати перестали, хіба що до кухні.

— Так в кухні, значиться, робить?

— Ну, ніби то робить, — з усміхом сказав Тоньо. — Колись пішла, а за хвилю прибігає до мами і жалуєся, що кухарка не пускає її запражку робити. Чому? Бо днем перед тим робила, робила, задумалась і спалила на-ні-на-що. Мама засміялись тай післали її до фортеп'яну.

— А грає гарно?

— От почувеш, осудиш.

— Ну, брате, пусте ти кажеш. Хіба не знаєш, що я не музикальний! А ти так скажи: могла-б на концертах виступати, на хліб собі заробити тою грою?

Тоньо видивився на него і навіть рот розняв, немов Борис сказав щось так невідомого та нечуваного, що й думкою на те впасти трудно.

— На хліб? Адже - ж їй, Богу дякувати, не треба аж так заробляти.

— А як же буде заробляти? — простодушно спитав Борис. Тоньо з диву не виходив.

— Заробляти? А хіба - ж мусить заробляти?

— Значить як же? Буде їсти незароблений хліб?

— Але - ж у нас чень - же на тільки стане —

— А як не стане?

— Е, Епаміондо! — засміявся Тоньо, з легкістю хлопчакої вдачі зтрясаючи з себе важку змору, навіяну Борисовими словами, — вигадуєш, брате! Що нам лякати себе самих тим, чого нема, а що може бути? Бог зна, що може бути, — але що з того? Ог ходи, я тобі дещо з своїх нових віршів покажу. Я дуже рад почути твій суд: який то з мене ученик, чи скористав з твоїх добрих рад?

— Ну, добре, ходім, — сказав Борис, і знов попав в якусь задуму, ідучи по під руку з Тоньом до невеличкої, чисто вибіленої офіщини в кутку саду на схід від дому; в тій офіщині жили паничі літом, бо тут їм і холодніше і вигідніше було.

А між тим в покою пані Трацкої йшла инша розмова. Пані кинулась на фотель, а взявши з комоди вахляр, почала холодитися.

— У, тай змучив же мене той незносний хлоп! — сказала вона. — Але бо й ти, Густю, — додала, по хвили звертаючись до доньки, — бачиш, що се грубіян, чоловік без виховання, і не перестанеш з ним розмовляти. Я аж сама не знала, що зо мною дієся, слухаючи его бесіди.

— Мама надто остро судять, — сказала немов в задумі Густя. — Мені він не видався ані грубіяном, ані чоловіком без виховання.

— Ха, ха, ха! А се хіба добрий тон закидати дамі, що не знає етнографії, не розуміє того, що говорить?

— Алеж се правда, моя мамо! Я - ж справді етнографії не знаю. А хіба - ж він для доброго тону мав брехати?

— Моя мила, я сего не жадаю, хоть добрий тон часом і сего вимагає. Але повинен знати, як сказати, коли що сказати, і коли змовчати.

— Але мама єму відрізали, — сказав сміючись Едмунд, що тільки що війшов до покою. — Замовк, немов води в рот набрав.

— І чого він до нас приплентався?

— Та так, вандрує по горах. Я здибав его, як босяком, несучи черевики на плечах і з підкоченими повиш колін штанами переходив в брід через Стрій. А Тоньо взяв тай запросив его до нас.

— Фі! Зовсім по хлопски. І швидко - ж піде?

— Не знаю. Тоньо сказав, що швидше як за кілька день его й не пустить.

— Коли він мамі такий нелюбий, — сказала якось терпко Густя, — то можна дати єму пізнати, щоби йшов собі геть.

— Ну, моя мила, сего не можна, не випадає, — сказала пані Трацка, — хоч я й дуже булаб рада, як би нам як найскорше позбутися сего непрошеного гостя.

— Тоньо буде певно читати єму свої вірші, — злобно замітив Едмунд, знаючи, що мати дуже не любить Тоня за его віршоване.

— Вже мені ті его вірші кілком в горлі стоять! Зовсім хлопець одуріє, від усякої пожиточної роботи відібєся, на дурниці весь час потратить, — дразнено сказала пані Трацка.

— А леж, мамочко, може той пан Граб Тоньови і Мундзьови дати деякі ради і інформації про університетське жите,— сказала Густя.

— Мені не треба его рад,— сказав Едмунд, гордо відкидаючи назад голову.— Дам собі раду й без него.

— А все таки, мамцю, я думаю, що коли не оба, то бодай Тоньо може скористати з его рад. Який там і є его тон, але впрочім він мені здаєсь чоловіком серйозним і розумним.

— Що се з тобою, Густю,— сказала до неї мати,— чи не вправ тобі сей мужик в око, що ти так его борониш? То певно за імпертіненції, котрих він тобі наговорив!

— Мамочко,— сказала, спалахнувши, Густя,— я не бороню его, але говорю, що думаю. А імпертіненцій від него я ніяких не чула, протівно, чула дещо такого, над чим і мені і всім нам варто би добре подумати.

З тими словами вона вийшла з покою.

Мати зачудуваними очима погляділа в слід за нею, здвигнула плечима і звільна махаючи вахлярем обернулась до Мундзя, що розперся в фотелю під вікном і пальцями тарабанив марша по столику. Її очі з любовою спочили на гарному, трохи обпаленому сонцем лиці, на зграбному стані і на білих руках сина.

— Ну, Мундзю,— сказала вона мягким, ніжним голосом,— розкажи-ж мені тепер, де ви до обіду бували, куди пропадали.

Едмунд засміявся.

— Е, мамо, то би багато розказувати, а мало слухати. Я був нині таким героєм, яким ще й від роду не був.

— Героєм? Яким героєм?

— Кулика хотів убити і не вбив, і се ще найліпше сталось. Кленя вбив, але мало й сам смерти не пожив. А в кінці жида не хотів убити, то мало справді не вбив.

— Що, що, що ти говориш?— скрикнула мати, блідіючи і зриваючись з місця.

— Що мама чують,— сказав Едмунд ніби то рівнодушно, стараючись не показати по собі, що єму приємне те вражінє, яке зробили на матір его слова. І звільна цідячи слово по слові, немов говорячи о якійсь посторонній річі, він почав розказувати про свою пригоду з кленьом, а коли дійшов до того, як, почувши корч в нозі¹⁾, випустив рибу, а сам безвладно пішов на дно, глянув на матір. Вона стояла бліда-бліда, мов одеревіла і тільки легко хиталася на ногах, мов готувилась от-от упасти на землю.

— Але-ж, мамцю,— скрикнув Едмунд схапуючись з місця і кидаючись до неї,— прецінь же бачите, що мені нічого не сталося!

— Дитя мое! Дитя мое!— захлипала пані Трацка, обнимаючи сина і покриваючи лице его слізми та горячими поцілуями.— І я могла утратити тебе! Ох, се був би певно й послідний день мого життя!

— Успокойтеся, мамцю!— благав Едмунд,— але пані Трацка довго не могла успокоїгись. Її жива фантазія на тисячу ладів відтворювала їй страшну сцену, небезпеченство єї улюбленого сина. За тою одною сценою вона й забула розпитати, хто і як виратував его. Ратунок той не мав ніякої ціни в єї очах, бо Едмунд був здоров, не втопився,— але через сам факт страшного небезпеченства, в яким він находився, Едмунд стався в єї очах ще красшим, дорожшим, милійшим, і вона раз по разу притискала его до грудей, цілувала его очі, лице, чоло,

¹⁾ В рукоп. в нозу.

обсипала его найсолодшими пестощами і мало що не обвиняла себе самої, що в тій хвили, коли єї одинокє щастє, єї Мундзик мало що не втопився, вона не прочула серцем его небезпечєнства, не провиділа его віщим духом материнської любови, але могла спокійно займатися приготєванями до обіду.

— Що тобі, Густю,—сказав прокинувшись зо сну пан Трацкий, коли Густя, ще крихітку румяна, скорим кроком вийшла на ганок.— Чи не сварилася з Мундзиком?

— Ні, татку, я так, по обіді попрятувала,—сказала Густя,— та хочу в садок вийти, прохолодитися.

— А то добре,—сказав пан Трацкий встаючи,— і мені також треба пройтися. Ходімо разом. А щож той наш гість, де він?

— Не знаю, дєсь з Тоньом пішов. А знають татко,—він каже, що він Русин!

— Русин? Ну, і що-ж ту дивного?

— І каже, що не почуває себе Поляком.

— Як то?

— А так, каже, я ані не Москаль, ані Поляк, а Русин. Русини, каже, то самостійний народ, що числить 18 мільонів душ.

— Ну, щож,—сказав спокійно Трацкий,— нехай єму буде й так. Хіба тобі се дивно?

— А вже-ж дивно! Він каже, що з Поляками держить лиш о тільки, о кілько вони єму не перепиняють бути Русином і працювати для окремого розвою Русинів.

— А з Москалями не держить?

— Ні. Казав, що до святоюрців не признаєся.

— Ну, то се нічого, доню. Коли не держить з Москалями, то буде з нами. Се, доню, є така фантастична купка людей, хлопомани зовуться,—я тобі згадував колись про них. Вони бажають сотворити собі окремий хлопський народ. Ну, але се пуста забавка. Треба їм оставити їх мрію; побавляться нею, як діти, тай покинуть. Самим надійсть. А тоді котрі чесні, то певно до нас прийдуть.

Се легке і простє поясненє справи на хвилю немов успокоїло Густю, але лише на хвилю. Коли троха глєбше вдумалась в него, воно видалось їй надто вже простим.

— Ні, таточку, мені здаєсь, що не така легка буде з ними справа,—сказала вона. Сей Граб видаєсь мені серіозним і розумним чоловіком, несклонним до забави і до мрій.

— Нічого, нічого,—сказав сміючись пан Трацкий.—І найрозумніші люде мають кождий свою мрію, котру пєстять, котрою любуються, за котру в данім разі готові й душу зложити!

Сі слова, однакож, замість успокоїти Густю, немов перелякали єї. Вона зблідла і звернула на батька свої прекрасні шафірові і глєбокі як море очі.

— Але-ж таточку,—скрикнула вона,—в таким разі хто нам поручить, що й наш патріотичний ідеал, за котрий ви боролися і голови клали, для котрого і ми бажаємо жити і вмирати, що та наша Польща від моря до моря не покажєсь також мрією, витвором розогненої фантазії?

— Але ж, Густочко, що ти говориш! Се зовсім инша річ. Польща має свою історію, тисячолітну славу минувшину. Се вже не фантазія. А у тих хлопоманів нема нічого такого.

Сей доказ на разі загородив дальші Густині думки. Вона знала і любила польську історію, знала єї головнє по патріотичним книжочкам

в роді Семеньського „Wieczory pod lipą“, Хоцішевського оповідань з історії польської та Немцевича „Spiewy historyczne“, але читала також дещо з Лелевеля, Нарушевича і Шайнохи. Звісно, розум її не був ще на тільки критичний, щоб логічно пов'язати ті докази і добачити їх нескладницю. Нема історії, значить, і будущини бути не може,—ся думка здавалась їй так простою і розумною, що й сумніву о її правдивості бути не могло.

В тій хвили з подвіря, від сторони, де стояли стоги свіжо зведеного сіна, дався чути якийсь гамір, далі крик болю, крик погрози, ще крик болю, і ще, і ще. Крик той не втихаючи зближався чим раз більше. Брязнула клямка фіртки ведучої до саду і в фіртці показалася стать нужденного, вікового вже бойка, без шапки на голові, з розпатланим волосем, оброслим лицем, що мало на собі аж надто видні сліди голоду та п'янства, в брудній сорочці і в ще брудніших міхових штанах, підкочених повиш колін. На плечах двигав він велику вязку сіна. За ним крок в крок ішов з райтпайчем в руці високий, статний панич з чорними бакенбардами і виголеним підборіддям, в літній блузі, переперезаний чо ним ремінним поясом з блискучою сталевною пряжкою в виді двох медведів, чіпляючих оден одного передніми лапами в страшні обійми, і в т. зв. польських чоботах з високими, гарно поморщеними холявами на ногах. Панич сей, то був найстарший син Трацких, укінчений правник і трохи вже чи не доктор прав (мав ще одно ригорозум робити) Густав Трацкий.

— Іди! Іди! — кричав він раз в раз до мужика і ненастанно сік его з разу райтпайчем то по плечах, то по худих, обнажених литках. Від ударів райтпайча на литках декуди порепалась шкіра і текла кров тонкими червоними смужками по брудній тілі, а декуди повиступали грубі, сині басагани.

— Се що такого, Густав? — спитав з далека пан Трацкий.

— А веду вам ту вашого найліпшого сусіда. — відказав Густав. — От вам, полюбуйтеся! Сам я зловив его, як наше сіно крав. — А ви довіряєте їм! Іди далі, перед пана! — сказав Густав до мужика і знов засвистів райтпайч і застогнав з болю мужик, то підскакуючи, то похиляючись під немилосердними ударами.

— Але ж, Густав, — скрикнула Густя болючим голосом, — бійся бога, що ти робиш? У тебе бога нема в серці! За що катуєш чоловіка?

— Ет, мовчи ліпше, ти романтичко! — скрикнув гнівно Густав. — Не твоє діло! А не можеш дивитися, то геть іди!

Пан Трацкий між тим приступив ближе до мужика.

— То ти, Юрку? — сказав він з докором. — Ти, котрого я вважав таким чесним і порядним чоловіком? От який ти чесний!

— А як же! Чесний! Ви тільки так до него говоріть, ласкавенько, ще й посадіть коло себе, то вже він зуміє вам баки забити! Ех, тату тату! Жалуетесь на свою мізерню, а бігме самі всьому винні! Куди вам господарювати з вашими романтичними поглядами. Люд, люд! Свята сермяга! А що та сермяга що побачить, те і краде, те, вам бай-дуже. Не так би вам з ними балакати, а от як!

І він знов що сили ударив мужика райтпайчем по литках, аж кров виступила і покрасила плетений білим ремнем райтпайч. Мужик аж присів і простогнав з болю, не пускаючи вязки з плечей.

— Ну, сусідо, довго так будеш стояти, — крикнув до него Густав. Зараз упадь пану до ніг і перепроси!

Мужик таки з вязкою кинувся на землю перед Трацким, схитнувся якось і впав лицем на доріжку, висипану дрібним піском.

— Ах, — скрикнула Густя, — він умлів! — І заломала руки.

— Не бійся, не бій, ти мякушко, — відказав Густав, — нічого такому злодієві не станесе! Я его зараз витверезу. Ну, що, не встанеш ти! — крикнув він до мужика, копнувши его чоботом під бік. — Перед ким ту будеш комедію грати? Не бійся, ми ту розуміємось на фарбованих лисах!

Мужик стогнучи встав.

— Бери сіно, занеси назад на місце, і рушай собі до чорта! — командував Густав. На нині буде з тебе і сеї пам'ятки. А на другий раз пам'ятай, як зловлю, то не минеш криміналу!

Мужик взяв сіно і стогнучи пішов, а за ним, спльовуючи та воркотячи, пішов назирцем Густав. Густя стояла як сама не своя. Ся огидна сцена, хоч не перша в тім роді, розворушила до дна її серце. Вона тремтіла, їй здавалось, що чує острый біль на власнім тілі там, де текла кров і віднілись синяки у мужика.

— Чи се ваш брат? — почувся в тій хвили за її плечима тихий, придушений голос. Озирнувшись, за нею стояв Борис, блідий, з заціпленими зубами і тремтячими руками.

— Брат — ледви чутно прошептала вона.

— А також польський патріот? — мов ножем різнув Борис.

Густя стрепенулася, мов від дотику розпаленого заліза. Немов тупим ножем пхнуто її в болючу рану. Вона тільки зирнула на Бориса з невисказаним докором і жалем, — сказати не могла нічого. О, як вона в тій хвилі ненавиділа его! Як радо була б зтерла его з лиця землі, щоб він не дивився на її встид, не був свідком нелюдського поступку її брата! Як радо була б як найтяжше, як найбрутальніше образила его найсвятіші чуття, коли-б тільки могла, коли-б не чула себе придушеною, розбитою его безпощадним докором! Дух їй сперло в груди, дрібні кулачки стислись конвульсійно, губи поблідли, немов послідна краплиночка крові з них уступила. А Борис стояв перед нею блідий, недвижний, мов судія, і ждав відповіді.

— Ні, — сказала вона в кінці з надлюдським напруженем усіх сил, не патріот! Польські патріоти так не роблять!

Відвернувшись і швидко пішла за батьком, що звільна, з звислою головою, мов в тяжкій задумі і собі-ж подибав з саду на подвір'є.

(Далі буде) -

ІВАН БАГРЯНИЙ

ВАНДЕЯ

(ПОЕМА)

Лю Мартиновській

То не сонце затріпало крилами
І упало в пісок золотий...
Гей, і правду сказати не сила мі,
А збрехати...
А ти...

.

I

На зорі прокричали ко́гути...
На зорі проскакали ми.
На підмо...

на підмо...

на підмогу йти!

Коню мій, коню!
Стреми!..

На зорі десь кричали, кикали
І сміяли...
О, гей, мовчіть!
Там десь сонце проколоте піками
Умирає на синім мечі.

Ой, не сонце-ж то! — серце птицею!
І не крик то — чаїне киги...
Коню мій, — капотить кривавицею,
Капотить на холодні сніги...

То вона — під'яремна, розіп'ята —
То любов,
Моя перша любов...
Гей, мовчіть там, кого не прип'ято!
Друзі, агов!!

Попереду відтяти артерії,
А позаду:

липка імла,

Мої друзі і дикі прерії,
Й синій піт з неживого чола...

Є безумні і є заплакані,
Але то не за свій живіт, —

Нам рвучкою страшною атакою
Перекинути б навznak світ.

Перекинути світ облудливий,
Розірвати' оброть віків...
Ми законні створіння, люди ми!
Хоч не люди у нас батьки.

Ми безумні на грізній виставі;
Без запросин прийшли на ню...
Проти всіх — тільки серце розхрістане;
Проти криці — всього лиш юнь.

Є похмурі і є заплакані...
Але то не за свій живіт. —
І в атаку!..
В атаку!..

Атакою
Перекинути навznak світ.

Поламати мечі п'ятерицею
(Не для слави, не ради звият)
І поставить над цею в'язницею
Малиновий, крівавий стяг.

В свою кров його фарбить будемо.
З своїх серць сплетемо вінки...
Ув атаку!!
В атаку!!
Люди ми
Хоч не люди у нас батьки.

Присягали на тінь Ревашельову, —
Так, несіть, донесіть до кінця
Під старою брудною шинелею
На любов і на смерть серця.

Поклялись на мозоль порепаний,
Поклялись — так рушайте в путь,
Щоби юність на колір креповий
Без вагання за ню обернуть.

Щоб планета — єдина матінка
І єдиний закон — любов!..
Ось оце в нас мета одна тільки,
Ось для цього юнацька кров.

Через душі, крізь темінь Крезову
Нумо, раз! непокірний мій...
То струмить її кров по лезові,
То сльозина в куточку вій...

На зорі прокричали когути.
На зорі проскакали ми,
На підмо...

На підмо...

На підмогу йти...

Коню мій!
Коню, стреми!..

II

У шпиталі обмотана марлею
На тобі не твоя голова...
Десь далеко далеко армія
І так близька розбита брова...

І здавались чужими тепера ми,—
Ні привіту, ні сліз, ні думок
Там де очі ясніли озерами,
Там де брови були „як шнурок“.

Вчора ще, до лафету прикована,
Доливаючи кров'ю шолом,
За останній — за бій ризикований
Тріпотіла, безбровим чолом.

Тріпотіла, просила і кликала,
Обіцяла любов і привіт, —
— Будьте смілими, будьте великими!
У перед!!
А назад і повік!.. —

Пелюстками опали зів'ялені
Довгі вії до серця не в лад...
Десь горять бригантини запалені, —
Нам повік не дістатись назад.

Не дістатись...
Хороша, омріяна,
Перемога! Ти чуєш це, Лю?!.
Я люблю тебе димом овіяну —
І шість ран на тобі люблю.

Караваном грімливим, осяяним
Вирушати нам в край новий...
А над ким, та й над ким же то зграями
Вороння припада і шумить?..

То була не любов — прелюдія.
Ось тепер ми дійшли до мети!..
Гей, ніколи твоїм не буду я
Як не будеш моєю і ти.

І чужі, і далекі тепера ми...
Ні привіту, не сліз, ні думок

Там де очі ясніли озерами,
Там де брови були „як шнурок“.

.....
Поедналось з старим сьогоднішнє:
(Ну, а що я собі зроблю?)
Я люблю тебе юнну, соняшну —
І шість ран на тобі люблю.

Пам'ятаю: просила, кликала, —
Обіцяла любов і привіт...
Ось того я жадання не викинув
Перекинути навзнак світ.

III

Дикий вихор... корогви і шоломи...
Чорний стяг... а за ним голубий...
Та червоний не зрадим ніколи ми
Навіть в цей семикутній бій.

Коливається світ у агонії...
Поспішає умерти живий...
Хтось у рани свої ж незагоєні
Ятаган наставляє свій...

Хто сказав переможено? Хто бо-то?!
Хто початок, прийняв за кінець?!
Не одну перемогу чоботом
Роздушило оте... крив'яне.

Хто тут свій і хто ворог, і де йти, —
Чи по зорях, а чи по шликах?...
Ех, Вандея,

Вандея,

Вандея ти

У рудих, у брудних сіряках!

Закрутилась багнетом годована
(Бачу й досі вони стремлять)...
Твої діти без ліку мордовані
І згвалтована тричі земля

Закрутилась в пожежі без пам'яті,
Розгубилась і що... і куди...
А чи справді на молоха з нами йти,
А чи нас на рожно посадить.

Та й не даром віками крутили нас.
Закрутили й в останню мить:
Гей, насунула міць неосилена,
У рейтузах на нас стремить.

То не гунни, не скити, не половці, —
То новий „золотий тамерлан“...
На твоїх на полях, на околицях
Напосіли ворони орла...

Твої діти живими обскубані,
А батьки позбулися очей...
Ех, Вандея.

Вандея ти рубана
Під чужим і гербом і мечем.

Дикий вихор. Корогви і шоломи...
Чорний стяг, а за ним голубий...
Та червоний не зрадим ніколи ми
Навіть в цей семикутній бій.

IV

І пройшли, пронесли не подолані
І встромили на чорнім шпилі.
Не один на коліна оволений —
Не один припадав до землі:

— Ми підем... ми підем... тільки де іти?
І кого за любов розстрілять?! —
Е-ех... „Вандея“ ти —
Сама сміла і буйна земля.

V

Скільки нас у цьому семикутньому
Полоскалось в крові і в сльозах...
Одиниці дійшли до майбутнього —
Тисячі не вернулись назад.

Бо була в них мета одна тільки
І єдиний кінечний шлях:
Щоб планета всім рідна матінка,
Щоб любов на твоїх полях...

Ось за це, за любов порепану
Свою юнь — злотопіняву юнь
Без вагання на колір креповий —
На кістки обернули за ню.

Не було, не було незабутнього...
Хто на споді — не буде над...
Одиниці дійшли до майбутнього,
Тисячі не вернулись назад...

Хай іде... Вона знає де іти,
Хай не ронить сльозу з очей...
Ех, Вандея...

Вандея...

Вандея ти
Під чужим і гербом і мечем.